

Dating Sūrat al-Nisā':

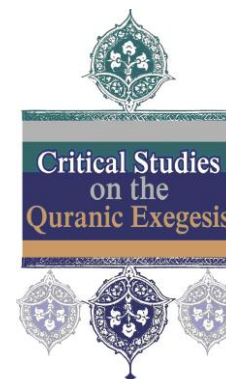
A New Chronology and Its Exegetical Consequences

Zahra Kalbasi Ashtari

Assistant Professor, Department of *Qur'ān* and Hadith Sciences,
University of Isfahan, Isfahan, Iran
(Corresponding author: Z.kalbasi@theo.ui.ac.ir).

Amir Ahmadnezhad

Associate Professor, Department of *Qur'ān* and Hadith Sciences,
University of Isfahan, Isfahan, Iran (Email: Ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir).

Original research

Received: 7/ 2/ 2026

Revised: 3/ 7/ 2026

Accepted: 7/ 7/ 2026

published: 21/ 9/ 2026

Pages: 123-156.

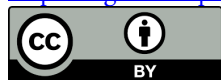
Publisher:

Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.
© 2026/ Authors retain the copyright and full publishing rights.

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

Cite this article:

Ahmadnezhad, Amir and Kalbasi Ashtari, Zahra,
“Dating Sūrat al-Nisā': A New Chronology and Its
Exegetical Consequences”, *Critical Studies on the
Quranic Exegesis*, 7 (1): 13, 2026, p. 123-156.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2026.565527.1371>.

Abstract

This article proposes a new chronology for Sūrat al-Nisā', dating its revelation continuously from Jumādā al-Ūlā of the fourth year to Rajab of the fifth year of the Hijra, that is, the period between the Battle of Uḥud and the Battle of the Trench. The study combines historical-critical analysis of time-bound verses, occasions of revelation, and early historical reports with attention to the dating of the sūras that precede and follow Sūrat al-Nisā'. It argues that the traditional revelation orderings, which place the sūra in later years, conflict with the internal evidence of the text. On the basis of the proposed chronology, the article re-reads three areas of the sūra's content: the laws concerning family, inheritance, and marriage, which are situated in the social crisis following Uḥud; the confrontation with the hypocrites, which is connected to the faction of 'Abd Allāh b. Ubayy; and the verses urging jihad and emigration, which are read against the background of the preparations for the Battle of the Trench. The study concludes that the new dating resolves several exegetical difficulties and supports the thesis of continuous revelation.

Keywords: Sūrat al-Nisā', dating, continuous revelation, time-bound verses, polygamy, Battle of Dhāt al-Riqā', Battle of the Trench.

Extended Abstract

This study addresses the dating of Sūrat al-Nisā', the fourth chapter of the *Qur'ān*, and explores the exegetical implications that follow from establishing a precise chronology for its revelation. The article proceeds from within the framework of Islamic theological commitments, specifically those of Imāmī Shī'ī scholarship, while employing historical-critical methods to evaluate the available evidence. The authors do not challenge the divine origin of the *Qur'ān* or the historicity of Muḥammad's prophetic mission; rather, they seek to determine when this particular sūra was revealed and how that dating transforms the interpretation of its contents.

The existing scholarship on the dating of Sūrat al-Nisā' presents a wide range of opinions. Some exegetes place it before the Hijra, citing the opening address "O mankind" as evidence of a Meccan origin. Others situate it after the Battle of Uḥud, in the fourth year of the Hijra, while still others assign it to periods following the Battle of the Trench, the Treaty of Ḥudaybiyya, or even the conquest of Mecca. Traditional lists of revelation order, transmitted from Ibn 'Abbās and Imām al-Ṣādiq position Sūrat al-Nisā' after Sūrat al-Mumtaḥina, which would suggest a date around the 8th year. The authors argue, however, that these traditional orderings cannot be accepted without scrutiny, as they conflict with the internal evidence of the sūra itself.

The methodology of the study draws on multiple categories of evidence. First, the authors examine *time-bound verses*, passages that refer to specific historical events and thus provide chronological anchors. Second, they analyse the occasions of revelation (*asbāb al-nuzūl*) transmitted in exegetical sources, though they approach these reports critically, evaluating their chains of transmission and their consistency with established historical facts.

Third, they consult historical reports from early sources such as al-Wāqidī's *al-Maghāzī* and Ibn Hishām's *Al-Sīra al-Nabawiyya*. Fourth, they consider the dating of the sūras that precede and follow Sūrat al-Nisā', namely Sūrat al-Ḥashr and Sūrat al-Munāfiqūn, both of which have more securely established historical contexts. The authors also build upon the theoretical framework of *continuous revelation*, a concept developed in recent Quranic studies in Iran, which holds that a given sūra may have been revealed as a continuous unit rather than in scattered fragments across different periods.

The study identifies several time-bound passages within Sūrat al-Nisā'. Verses 51-52, which criticise Jews who aligned themselves with polytheists against the Prophet, are linked to the Jewish delegation that travelled to Mecca after the Battle of Uḥud to forge an alliance with the Quraysh, an event that historians regard as the initial step toward the Battle of the Trench. The authors address a problem in the exegetical tradition: some reports name Ka'b b. al-Ashraf as a participant in this delegation, yet historical sources indicate that Ka'b was killed before the Battle of Uḥud. The authors resolve this discrepancy by suggesting that the reports confuse Ka'b b. al-Ashraf with Ka'b b. Asad, the leader of the Banū Qurayza, and that the verses therefore date to the pilgrimage season of the fourth year.

Verses 101–102, which permit the shortening of prayer in times of fear and describe the *ṣalāt al-khawf* (prayer of fear), are connected to the Expedition of Dhāt al-Riqā'. Al-Wāqidī places this expedition in Muḥarram of the fifth year and explicitly states that these verses were revealed on that occasion. Ibn Ishāq dates it two months after the expulsion of the Banū Naḍir, which would place it in the middle of the 4th year. The authors accept al-Wāqidī's dating as more precise, since he was aware of the disagreements among earlier authorities and provided detailed supporting evidence.

Verse 104, which consoles the believers by reminding them that their enemies also suffer and that the believers have hope in God, has often been connected to the Battle of Uḥud because of its verbal similarity to a verse in Sūrat Āl 'Imrān. The authors argue that this connection is mistaken. The repetition of a nearly identical verse in two different sūras would be redundant if both referred to the same event. They suggest instead that this verse was revealed in connection with the Expedition of Badr al-Maw'id, which took place in Dhū al-Qa'da of the 4th year, when Abū Sufyān failed to appear for the promised rematch and the Muslims nevertheless travelled to the appointed place, returning with both spiritual and material gains.

A further occasion of revelation, concerning verse 58 and the entrusting of deposits to their owners, is reported by al-Wāḥidī and attributed to the conquest of Mecca, when 'Uthmān b. Ṭalḥa initially refused to surrender the keys of the Ka'ba. The authors reject this report on multiple grounds. The chain of transmission relies on 'Uthmān's own son, who had an evident interest in preserving his family's custodianship of the Ka'ba. Al-Wāqidī, who was meticulous in recording verses

revealed in connection with historical events, reports the conquest of Mecca in detail without mentioning any revelation on this occasion. Moreover, the report contradicts the internal chronology of *Sūrat al-Nisā'*, which the authors demonstrate must precede the conquest of Mecca by several years.

Turning to verses 88–101, which address the obligation of emigration (*hijra*) and criticise those who remained in Mecca, the authors argue that these verses make sense only in a period before the conquest of Mecca, when emigration was still a meaningful and urgent command. After the conquest, the distinction between the abode of Islam and the abode of polytheism collapsed, and the obligation to emigrate became moot. The most plausible context for these verses is therefore the period of heightened tension before the Battle of the Trench, when the Muslims of Medina needed every available man to strengthen their ranks against the approaching confederate army.

On the basis of these and other pieces of evidence, the authors propose that *Sūrat al-Nisā'* was revealed continuously over a period of approximately one year and three months, from *Jumādā al-Ūlā* of the fourth year to *Rajab* of the fifth year of the *Hijra*. They argue that the time-bound verses appear in the *sūra* in the same order as the events to which they refer, and that even the intervals between these verses correspond roughly to the intervals between the historical events. This pattern supports the thesis of continuous revelation and suggests that the *sūra* was arranged in the order of its revelation.

The exegetical consequences of this dating are then explored in three areas. First, the laws concerning family, inheritance, and marriage, including the permission for polygamy up to four wives, are read against the background of the social crisis that followed the Battle of *Uḥud*, in which seventy Muslim men were killed and numerous widows and orphans were left without support. The authors argue that the permission for polygamy, qualified by the strict condition of justice, was intended in this specific context to provide for the widows and orphans of the battle. They cite the Prophet's own marriages after *Uḥud* to women who had been widowed and who had dependent children.

Second, the *sūra*'s confrontation with the hypocrites (*munāfiqūn*) is understood as a response to the faction led by 'Abd Allāh b. Ubayy, which became more assertive after the defeat at *Uḥud* and sought to divide the community between resistance and

accommodation. The authors argue that the sūra exposes this faction's dual loyalty to the Jews and its undermining of the war effort, and that the subsequent Sūrat al-Munāfiqūn continues this confrontation with greater severity.

Third, the verses that encourage jihad and emigration are placed in the context of the preparations for the Battle of the Trench. The authors suggest that the verses urging the Muslims of Mecca to emigrate were revealed when the need for manpower and morale was most acute, as the confederates gathered for what threatened to be an existential confrontation. The report that 'Abd al-Raḥmān b. 'Awf was sent to Mecca to recite these verses to the remaining Muslims supports this reading.

The article concludes that the dating of Sūrat al-Nisā' to the period between the Battle of Uḥud and the Battle of the Trench, rather than to the later years proposed by traditional sources, resolves several exegetical difficulties and opens new avenues for understanding the sūra's coherence. The authors acknowledge that their conclusions are based on the available historical and exegetical evidence and that further research may refine the chronology, but they maintain that the internal and external evidence converges on the proposed dating. The study thus contributes both to the historical study of the *Qur'ān*'s revelation and to the exegesis of one of its longest and most complex chapters.

Bibliography

1. The Holy *Qur'ān*.
2. 'Abduh, Muḥammad and Rashīd Riḍā, Muḥammad, *Al-Manār*, Cairo, al-Hay'ah al-Miṣriyyah al-Āmmah li-l-Kitāb, 1990 [Arabic].
3. Abū al-Futūḥ al-Rāzī, Ḥusayn b. 'Alī, *Rawḍ al-Janān*, ed. Muḥammad Ja'far Yāḥaqqī and Muḥammad Mahdī Nāṣiḥ, Mashhad, Āstān-e Quds-e Raḍawī, 1408 AH [Persian].
4. 'Akk, Khālīd b. 'Abd al-Raḥmān, *Tashīl al-Wuṣūl ilā Ma'rifat Asbāb al-Nuzūl*, Beirut, Dār al-Ma'rifah, 1424 AH [Arabic].
5. Bayḍawī, 'Abd Allāh b. 'Umar, *Al-Tafsīr*, ed. Muḥammad 'Abd al-Raḥmān al-Mar'ashlī, Beirut, Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī, 1418 AH [Arabic].
6. Bāzargān, Mahdī, *The Evolutionary Course of the Qur'ān*, Tehran, Shirkat-i Sahāmī-ye Intishār, 1385 SAH [Persian].
7. Balāghī, Muḥammad Jawād, *Ālā' al-Raḥmān*, Qom, Bunyād-i Bi'that, 1420 AH

- [Arabic].
8. Darwazah, Muḥammad ‘Izzat, *Al-Tafsīr al-Ḥadīth*, Cairo, Dār Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabiyyah, 1383 SAH [Arabic].
 9. Dayālimah, Nīkū, “Ḥikmat-i Chand-Hamsarī dar Ḥayāt-i Rasūl-i Khudā”, *Tārīkh va Farhang-i Tamaddun-i Islāmī*, no. 1, 1389 SAH [Persian].
 10. Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad b. ‘Umar, *Mafātīḥ al-Ghayb*, Beirut, Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1420 AH [Arabic].
 11. Ghāzī, ‘Ināyat, *Asbāb al-Nuzūl al-Qur’ānī*, Beirut, Dār al-Jīl, 1411 AH [Arabic].
 12. Ḥaddād, Abū Bakr b. ‘Alī, *Al-Tafsīr*, Irbid, Dār al-Kitāb al-Thiqāfī, 2008 [Arabic].
 13. Ibn Abī Ḥātim, ‘Abd al-Raḥmān b. Muḥammad, *Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm*, ed. As‘ad Muḥammad Ṭayyib, Riyadh, Maktabat Nizār Muṣṭafā al-Bāz, 1419 AH [Arabic].
 14. Ibn ‘Ashūr, Muḥammad b. Ṭāhir, *Al-Taḥrīr wa-l-Tanwīr*, Beirut, Mu’assasat al-Tārīkh [Arabic].
 15. Ibn ‘Aṭīyyah, ‘Abd al-Ḥaqq b. Ghālib, *Al-Muḥarrar al-Wajīz*, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1422 AH [Arabic].
 16. Ibn Hishām, ‘Abd al-Malik, *Al-Sīrah al-Nabawiyyah*, ed. Muṣṭafā al-Saqqā, Ibrāhīm al-Abyārī and ‘Abd al-Ḥafīẓ Shalabī, Beirut, Dār al-Ma‘rifah [Arabic].
 17. Ibn Kathīr, Ismā‘īl b. ‘Umar, *Al-Bidāyah wa-l-Nihāyah*, Beirut, Dār al-Fikr, 1407 AH [Arabic].
 18. Ibn Sa‘d, Muḥammad, *Al-Ṭabaqāt*, tr. Maḥmūd Mahdavi Dāmghānī, Tehran, Intishārāt-e Farhang va Andīsheh, 1374 SAH [Persian].
 19. Jābirī, ‘Ābid, *Fahm al-Qur’ān al-Ḥakīm*, Beirut, Markaz Dirāsāt al-Waḥdah al-‘Arabiyyah, 2010 [Arabic].
 20. Jānnethārī, Sa‘īde, *Genealogy, Validation, and Foundational Analysis of Transmitted Lists Regarding the Order of Revelation of the Holy Qur’ān*, PhD dissertation in *Qur’ān* and Ḥadīth Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Isfahan, 2024 [Persian].
 21. Kalbāsī, Zahrā and AḥmadNezhād, Amīr, “Critical Overview of Narratives in the Order of the Descent of Quran: Case Study of the Three Surahs of Monafeqhoon, Noor and Ahzab”, *Ketab-E-Qayyem*, vol. 9, no. 20, March 2019 [Persian].
 22. Kalbāsī, Zahrā, *The Theory of Continuous Revelation of Verses in the Surahs of the*

Holy Qur'an, PhD dissertation in *Qur'an* and Ḥadīth Sciences, Department of *Qur'an* and Ḥadīth Sciences, Faculty of Islamic Theology, University of Isfahan, 1397 SAH [Persian].

23. Maqrīzī, Aḥmad b. 'Alī, *Imtā' al-Asmā'*, ed. Muḥammad 'Abd al-Ḥamīd al-Namīsī, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1420 AH [Arabic].
24. Marāghī, Aḥmad Muṣṭafā, *Al-Tafsīr*, Beirut, Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī [Arabic].
25. Māturīdī, Muḥammad b. Muḥammad, *Ta'wīlāt Abl al-Sunnah*, ed. Majdī Bāslūm, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1426 AH [Arabic].
26. Mudarrisī, Sayyid Muḥammad Taqī, *Min Hudā al-Qur'an*, Tehran, Dār Muḥibbī al-Ḥusayn, 1419 AH [Arabic].
27. Mughniyah, Muḥammad Jawād, *Al-Tafsīr al-Kāshif*, Tehran, Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1424 AH [Arabic].
28. Muqātil b. Sulaymān, *Al-Tafsīr*, ed. Aḥmad Farīd, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1423 AH [Arabic].
29. Nekūnam, Ja'far, *An Introduction to the Dating of the Qur'an*, Tehran, Hasti-Nama Publications, 2001 [Persian].
30. Qurṭubī, Muḥammad b. Aḥmad, *Al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'an*, Tehran, Nāṣirkhusraw Publishing House, 1364 SAH [Arabic].
31. Shahrīstānī, Muḥammad b. 'Abd al-Karīm, *Mafātīḥ al-Asrār*, ed. Parvīz Adhkā'ī, Tehran, Markaz-i Intishār-i Nusakh-i Khaṭṭī, 1368 SAH [Persian].
32. Suyūṭī, 'Abd al-Raḥmān b. Abī Bakr, *Al-Durr al-Manthūr*, Qom, Mar'ashī Library, 1404 AH [Arabic].
33. Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr, *Al-Tārīkh*, ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Beirut, Dār al-Turāth, 1387 AH [Arabic].
34. Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr, *Jāmi' al-Bayān*, Beirut, Dār al-Ma'rifah, 1412 AH [Arabic].
35. Ṭabarsī, Faḍl b. Ḥasan, *Majma' al-Bayān*, ed. Muḥammad Jawād Balāghī, Tehran, Nāṣirkhusraw Publishing House, 1372 SAH [Arabic].
36. Ṭayālīsī, Sulaymān b. Dāwūd, *Al-Musnad*, ed. Muḥammad b. 'Abd al-Muḥsin al-Turkī, Cairo, Dār Hijr, 1999 [Arabic].
37. Tha'labī, Aḥmad b. Ibrāhīm, *Al-Kashf wa-l-Bayān*, Beirut, Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1422 AH [Arabic].

38. Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan, *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*, Beirut, Dār Iḥyā' al-Turāth al-‘Arabī [Arabic].
39. Wadūd, Āminah, *Qur'ān and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*, tr. Ferdows Āqāgulzādeh, Ātenā Bahādorī and Kāvūs Rūhī, Tehran, ‘Ilmī Press, 1394 SAH [Persian].
40. Wāḥidī Nīshābūrī, ‘Alī b. Aḥmad, *Asbāb al-Nuzūl*, ed. Kamāl Basyūnī Zughlūl, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1411 AH [Arabic].
41. Wāqidī, Muḥammad b. ‘Umar, *Al-Maghāzī*, tr. Maḥmūd Mahdavi Dāmghānī, Tehran, Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī, 1369 SAH [Persian].
42. Ya‘qūbī, Aḥmad b. Ishāq, *Al-Tārīkh*, Beirut, Dār Ṣādir, n.d. [Arabic].
43. Zamakhsharī, Maḥmūd b. ‘Umar, *Al-Kashshāf*, Beirut, Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1407 AH [Arabic].
44. Ziriklī, Khayr al-Dīn, *Al-A‘lām*, Beirut, Dār al-‘Ilm li-l-Malāyīn, 1989 [Arabic].

کاوشی در تاریخ‌گذاری سوره نساء و پی‌آمدهای تفسیری آن

زهرا کلباسی اشتري^۱

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث،

دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

(نویسنده مسئول: Z.kalbasi@theo.ui.ac.ir).

امیر احمدنژاد^۲

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی،

دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (ایمیل: Ahmadnezhad@litr.ui.ac.ir).

چکیده

سوره نساء دربردارنده احکام و ویژه‌ای از قبیل جواز چندهمسری، اصرار بر حفظ حقوق مادی یتیمان، لزوم مهاجرت مسلمانان مکه و تهدید آنان به عذاب، عتاب مسلمانان سست در جهاد، رسواسازی منافقان و توبیخ دلبستگی آنان به یهودیان است. در ظاهر ارتباط میان این موضوعات روشن نیست و تبیین برخی از این آیات دارای چالش‌های جدی است. این مطالعه با روش تحلیل متون تفسیری و بازسازی تاریخی، نخست سوره نساء را تاریخ‌گذاری کرده و سپس براساس تاریخ نزول سوره، به خوانش تفسیری نوینی از این سوره بلند و چند وجهی پرداخته است. براساس آیات زمان‌دار، روایات ذیل سوره، اسباب نزول‌ها، گزارش‌های تاریخی و تاریخ نزول سور قبلی و بعد، می‌توان سوره نساء را در بازه زمانی اوایل سال چهارم تا نیمه سال ۵ق، در بازه زمانی تقریباً یک سال و سه ماهه تاریخ‌گذاری نمود. براین اساس، سوره نساء در پی حل چالش‌های اجتماعی پس از جنگ اُحد بوده و تمام آیات این سوره را در این بستر تاریخی باید تفسیر نمود. ازاین‌رو آیات این سوره از سویی درصدد ساماندهی وضعیت یتیمان و خانواده‌های یتیم‌دار و بازتعریف حقوق اجتماعی این افراد برآمده، و از سوی دیگر با منافقانی که دل در گرو یهودیان داشته و جامعه را به سمت دو قطبی سازی مقاومت یا سازش سوق می‌دادند، مقابله کرده است. هم‌چنین به سبب سرخوردگی مسلمانان از جنگ احد، و متقابلاً جسارت یافتن مشرکان بر آنان که از سویی قرار جنگ بدر الموعود را گذاشته بودند و از سوی دیگر برای جنگ بزرگ احزاب آماده می‌شدند و حتی دیگر قبایل مشرک نیز تعدی کرده و جنگ دشوار ذات الرقاع را بر مسلمانان تحمیل نمودند، در این سوره هم مسلمانان مدینه از سستی در جهاد و ترس از مرگ نهی شده‌اند و هم مسلمانان مکه قاطعانه موظف به هجرت به مدینه شده‌اند تا عده مسلمانان و توان روحی آنان برای این جنگ‌های دشوار و بی‌وقفه تقویت شود.

کلیدواژه‌ها: سوره نساء، تاریخ‌گذاری، نزول پیوسته، آیات زمان‌دار، چند همسری، غزوة ذات الرقاع، غزوة احزاب.

مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸ ش

بازنگری: ۱۴۰۵/۵/۱۲ ش

پذیرش: ۱۴۰۵/۴/۱۶ ش

نشر: ۱۴۰۵/۶/۳۰ ش

صفحه ۱۲۳-۱۵۶.

ناشر:

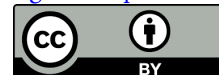
دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد).

© ۲۰۲۶ / نویسندگان دارنده حق تألیف مقاله خود بدون محدودیت اند.

شاپای الکترونیکی: ۲۷۸۳-۵۳۰۸

دسترسی آزاد:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

چه‌گونه به این مقاله ارجاع دهیم؟

احمدنژاد، امیر و کلباسی اشتري، زهرا، «کاوشی در تاریخ‌گذاری سوره نساء و پی‌آمدهای تفسیری آن»، پژوهش‌نامه نقد آراء تفسیری، سال هفتم، دوره اول، شماره پیاپی ۱۳، تابستان ۱۴۰۵ ش، ص ۱۲۳-۱۵۶.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2026.565527.1371>

درآمد

سوره نساء برپایه نظر همه مفسران مدنی است (برای نمونه، بنگرید به: شیخ طوسی، **التبیان**، ۹۷/۳؛ ثعلبی، **الکشف و البیان**، ۲۴۱/۳). سیاق آیات این سوره نیز نشان‌دهنده تلاش پیامبر (ص) برای نظام‌سازی اجتماعی است؛ کوششی که در مدینه زمینه ایجاد و رشد آن بوده است. این سوره در همه روایات ترتیب نزول نیز مدنی شناسانده می‌شود. براین‌پایه، مسئله نخست این مطالعه تعیین تاریخ دقیق نزول این سوره در بازه زمانی نزول ده‌ساله قرآن در مدینه است.

پاسخ به این مسئله، فارغ از اهمیت تاریخ‌گذاری سوره‌های قرآن، در فهم مضامین متنوع این سوره نیز حائز اهمیت است: این سوره هم دارای فصل‌های متعدد با مخاطبانی متفاوت است، هم، دربردارنده احکام ویژه و منحصر به فردی هم‌چون مقابله سخت با مسلمانان باقی‌مانده در مکه، اجازه تعدد زوجات به مردان مسلمان، یا چگونگی تقسیم ارث.

طرح مسئله

در تاریخ‌گذاری هر سوره بررسی دو مسئله مهم است: اول، زمان آغاز نزول سوره، و دوم، شکل نزول سوره که آیا آیات سوره نزول پیوسته داشته و همه آن از آغاز تا پایان به صورت پی‌درپی فرود آمده، یا دارای نزول گسسته بوده، و آیات آن در مقاطع مختلف نازل شده است. تاریخ‌گذاری یک سوره منوط به کشف زمان نزول سوره و اثبات نزول پیوسته آیات آن سوره در همان بازه زمانی است؛ وگرنه، در صورت نزول پراکنده آیات یک سوره، تاریخ‌گذاری امری ناممکن خواهد بود و تنها نقطه شروع یا پایان نزول آن سوره قابل بررسی است (بنگرید به: نکونام، **درآمدی بر تاریخ‌گذاری...**، ۱۷؛ کلباسی، **نظریه نزول پیوسته**، ۵۸۶).

حجم وسیع آیات این سوره آن را در شمار سوره سَبْعِ طَوَال قرار داده، و تنوع مضامین این سوره نیز موجب شده است برخی مفسران آن را دارای نزول گسسته در بازه‌های زمانی مختلف، و در نتیجه غیرقابل تاریخ‌گذاری، تلقی نمایند (دروژه، **التفسیر الحديث**، ۸/۷-۸). با این حال بسیاری از مفسران، با تکیه بر روایات ترتیب نزول و سبب نزول، سعی بر تعیین زمان نزول این سوره داشته‌اند؛ گرچه غالباً بی‌توجه به کیفیت نزول سوره که گسسته یا پیوسته بوده است. در نتیجه درباره سوره نساء سه پرسش مطرح است: تاریخ نزول سوره، امکان یا عدم امکان تاریخ‌گذاری سوره، و چگونگی تبیین چالش‌های تفسیری سوره.

پژوهشگران در این نوشتار می‌کوشند با تکیه بر تحلیل متون تفسیری و بازسازی تاریخی این سوره، نخست

صورت‌بندی جامعی از اقوال مفسران گردآوری، و سپس با بررسی انواع قرائن درون‌متنی و برون‌متنی، دیدگاه‌های مطرح را ارزیابی نمایند و به تاریخ‌گذاری جدید و دقیقی از این سوره دست یابند. پس از آن، مفاهیم چالش‌برانگیز این سوره در سه محور متفاوت، با توجه به نتایج به‌دست‌آمده در تاریخ‌گذاری بازخوانی خواهند شد.

۱. مبانی نظری و پیشینه تاریخ‌گذاری سوره نساء

تاریخ‌گذاری قرآن عبارت است از فرایند نظام‌مند کشف زمان نزول آیات و سوره قرآن کریم — اعم از دقیق یا تقریبی — در طول حیات پیامبر (ص) (جان‌نثاری، *تبارشناسی...*، ۲۵). برای دستیابی به تاریخ‌گذاری از قرائن گوناگون درون‌متنی و برون‌متنی — اعم از آیات زمان‌دار، روایات ترتیب نزول و سبب نزول، گزارش‌های تاریخی و... — استفاده می‌شود (بنگرید به: نکونام، *درآمدی بر تاریخ‌گذاری*، ۱۰۶-۱۸۹).

درباره زمان نزول سوره نساء دیدگاه‌های متفاوتی بیان شده است که بازه زمانی گسترده‌ای را دربرمی‌گیرد. مجموعه این آراء را می‌توان این‌گونه دسته‌بندی کرد:

- نزول سوره نساء پیش از هجرت به مکه به سبب آن‌که آیه نخست با عبارت «یا ایها الناس» شروع شده است.
- نزول سوره نساء مدتی بعد از هجرت و بنابر نظر بسیاری پس از سوره آل عمران و جنگ اُحُد که مصادف با سال ۴ ق است.
- نزول سوره نساء بعد از جنگ احزاب در اواخر سال ۵ ق.
- نزول سوره نساء بعد از صلح حدیبیه در اواخر سال ۶ ق.
- نزول سوره نساء در اواخر سال ۸ ق اندکی پیش از فتح مکه و پس از آن.

در این مطالعه تلاش می‌شود — با بررسی روایات تفسیری درباره سوره نساء، فهرست‌های ترتیب نزول، گزارش‌های تاریخی مربوط به سال‌های ۳-۸ ق در منابع متقدم تاریخی، و آراء مفسران معاصر — مجموع قرائن درون‌متنی و برون‌متنی مرتبط با نزول سوره نساء بازخوانی شوند و با ارزیابی همه نظریات، این سوره دقیق تاریخ‌گذاری شود.

۱-۱ جایگاه سوره نساء در فهرست‌های روایی و اجتهادی

فهرست‌های ترتیب نزول عنوانی جامع است که هم روایات ترتیب نزول و هم فهرست‌های اجتهادی محققان درباره ترتیب نزول سوره‌ها را دربرمی‌گیرد (بنگرید به: جان‌نثاری، *اعتبارسنجی...*، ۳۴). در این بخش نخست جایگاه سوره نساء در فهرست‌های روایی، و سپس در فهرست‌های اجتهادی بررسی خواهد شد.

در روایات ترتیب نزول منسوب به ابن عباس و امام صادق^(ع) جایگاه سورة نساء چنین نقل شده است: سورة احزاب، سورة ممتحنه و سپس سورة نساء (شهرستانی، **مفاتیح الاسرار**، ۱/ ۸-۹؛ طبرسی، **مجمع البیان**، ۱۰/ ۶۱۳-۶۱۲). با تکیه بر آن که سورة ممتحنه طبق رأی همه مفسران پس از حدیثیه و در آستانه فتح مکه نازل شده (مقاتل، **التفسیر**، ۴/ ۲۹۷-۳۰۶؛ فخررازی، **مفاتیح الغیب**، ۲۹/ ۵۱۵-۵۲۲) و این زمان مصادف با سال ۸ق بوده (واقدی، **المغازی**، ۴۷۹-۴۸۱)، قرارگیری سورة نساء بعد از سورة ممتحنه به معنای آغاز نزول سورة نساء در حوالی ایام فتح مکه و پس از آن، یعنی در اواخر سال ۸ق به بعد، خواهد بود. یعقوبی با اندکی تغییر، ترتیب سوره‌های پیش از سورة نساء را چنین بیان کرده است: سورة ممتحنه، فتح، نساء (یعقوبی، **التاریخ**، ۲/ ۴۳). با توجه به آن که سورة ممتحنه در حوالی فتح مکه در سال ۸ق، و سورة فتح در پی صلح حدیبیه در اواخر سال ۶ق نازل شده (واقدی، **المغازی**، ۴۶۹-۴۷۴)، ترتیب بیان شده توسط یعقوبی نادرست است. با این همه، اگر صرفاً برپایه این گزارش بپذیریم که سورة فتح پیش از سورة نساء نازل شده است، بناچار باید نزول سورة نساء را بعد از سال ۷ق بپنجاوریم. گفتنی است برخی مفسران البته زمان نزول سورة نساء را سال ۷ق انگاشته‌اند (بنگرید به: ابن عاشور، **التحریر والتنویر**، ۴/ ۵-۷؛ جابری، **فهم القرآن الکریم**، ۳/ ۱۰۰).

در برخی فهرست‌های اجتهادی ترتیب نزول، هم‌چون فهرست دروزه (دروزه، **التفسیر الحدیث**، ۶/ ۶) و بازرگان (بازرگان، **سیر تحول قرآن**، ۵۶۷)، سورة نساء بعد از سورة احزاب قرار گرفته است. با توجه به نزول این سوره در پی دو جنگ احزاب و بنی قریظه — که بی فاصله در ذی القعدة سال ۵ق رخ دادند (واقدی، **المغازی**، ۳۲۹، ۳۷۵) — آغاز نزول سورة نساء به طور طبیعی در سال ۶ق خواهد بود.

۲-۱) بررسی روایاتی درباره سورة نساء

مجموع آنچه در روایات مختلف به تصریح یا غیرتصریح درباره روی داده‌های مقارن نزول این سوره نقل شده است را می‌توان در دو گروه کلان روایات متفرقه و روایات ترتیب نزول گنجانند. می‌باید هریک از این دو گروه روایات را به تفصیل گرد آورد، سپس برپایه گزاره‌های قطعی تاریخی ارزیابی کرد و در نهایت نیز دریافت به چه نتیجه‌ای برای بحث تاریخ‌گذاری سورة نساء می‌انجامد.

ابن عاشور نقل می‌کند برخی مفسران آغاز نزول این سوره را مکی، و نزول مابقی آن را مدنی دانسته‌اند. استدلال ایشان چنین بوده که آیه نخست این سوره با عبارت «یا ایها الناس» آغاز شده، و این خطاب در **قرآن** غالباً برای گفت‌وگو با مردم مشرک مکه به کار رفته است. ابن عاشور خود این نظریه را شاذ و بی اعتبار می‌داند. او تفکیک مکی

و مدنی بر پایه کار بستِ دوگان «یا ایها الناس» و «یا ایها الذین آمنوا» را متناسب با اغلب سوره‌ها و نه الزاماً همه آن‌ها، و سوره نساء را نیز قاطعانه مُستثنی از این الگو دانسته است (ابن عاشور، **التحریر والتنویر**، ۶/۴). دیگر مفسران از چنین دیدگاهی حتی به صورت انتقادی هم یاد نکرده‌اند.

ابن عاشور در مقام تاریخ‌گذاری سوره به روایتی منقول از عائشه استناد می‌کند. بر پایه این روایت، عائشه در هنگام نزول سوره بقره و نساء، در جایگاه هم‌سر پیامبر (ص) نزد ایشان حضور داشته است. ابن عاشور این روایت را مؤید دیدگاه اغلب مفسران می‌داند که نزول سوره نساء را در پایان سال ۳ ق — یعنی پس از نزول سوره آل عمران و هم‌چنین پس از جنگ اُحُد انگاشته‌اند. به بیان واضح‌تر، ابن عاشور تاریخ‌گذاری حاصل از فهرست‌های روایی و اجتهادی را که مستلزم نزول سوره نساء در نیمه دوم دوران مدنی اند نمی‌پذیرد. او در ادامه نیز، با استناد به اتفاق نظر مفسران بر این که سوره نساء پس از بقره نازل شده، سوره نساء را در شمار سوره‌های نیمه نخست دوران مدینه دانسته، و البته، به نزول آن پس از مدتی طولانی از هجرت نیز تصریح کرده است (ابن عاشور، **التحریر والتنویر**، ۵/۴).

۳-۱) نقد و ارزیابی کلی آراء مفسران

با تأمل در مجموع روایات یادشده، و هم‌چنین، سیاق و مفاهیم مطرح‌شده در سوره نساء می‌توان دریافت که پذیرش نزول این سوره در سال ۶ ق و بعد از سوره احزاب، یا در سال ۷ ق و بعد از سوره فتح، یا در سال ۸ ق و بعد از سوره ممتحنه ناممکن است. بخشی از آیات این سوره در مذمت مسلمانانی است که هجرت نکرده و در مکه مانده‌اند (آیات ۸۸-۱۰۱). هجرت مسلمانان پس از فتح مکه بی‌معنا است. حتی اصرار بر هجرت مسلمانان پس از صلح حدیبیه نیز که در اواخر سال ۶ ق رخ داده (ابن هشام، **السيرة النبوية**، ۲/۳۰۸)، بی‌معنا است؛ زیرا پیامبر (ص) در این پیمان صلح متعهد شده است مسلمانانی را که به مدینه هجرت کنند به مشرکان بازگرداند (واقدی، **المغازی**، ۴۶۵). با تکیه بر مضامین آیات سوره نساء باید گفت که این سوره تا قبل از صلح حدیبیه و پیش از نزول سوره فتح امکان نزول داشته است.

بخش دیگری از آیات این سوره در عتاب یهودیانی است که قدرت جدی دارند و برخی مسلمانان منافق نیز به بزرگان آنان دل بسته‌اند (آیات ۵۰-۶۰). با توجه به آن که بنی قریظه، به مثابه آخرین گروه بزرگ یهودیان، بی‌درنگ پس از جنگ احزاب و در پایان سال ۵ ق از مدینه اخراج شدند، نزول سوره نساء پس از سوره احزاب نیز بی‌معنا است. به طریق اولی، ادعای نزول سوره نساء در حوالی ایام فتح مکه نیز — که بعد از فتح خیبر اتفاق افتاد (بنگرید به: واقدی، **المغازی**، ۴۸۲) و در نتیجه‌اش قدرت یهودیان در سراسر شبه جزیره عربستان به حداقل ممکن رسید — ادعائی نادرست‌تر است.

بخش دیگری از آیات سوره نساء هم در عتابِ مسلمانانی است که از قدرتِ مشرکان ترسیده‌اند و بهانه می‌آورند که می‌خواهند با پرهیز از جنگ مسلمانانی را که در میان‌شان محصور و بی‌پناه مانده‌اند نجات دهند (آیات ۷۵-۸۴). این موقعیت بعد از فتح مکه و ایمان مشرکانِ قریش و جمعیت چندده‌هزار نفری مسلمانان منتفی است. نزول چنین آیاتِ عتاب آمیزی در سال ۶ق نیز که بسیاری از مسلمانان بی‌سلاح به سوی مشرکان عزیمت کردند و با بیعت رضوان با پیامبر (ص) تجدید وفاداری کردند و موردِ تمجید قرار گرفتند (فتح/ ۱۸) هم بی‌معنا است. ضمناً، در سال ۶ق صلح حدیبیه رخ داد (بنگرید به: واقدی، **المغازی**، ۴۳۳-۴۷۴). این نیز با تحریک مسلمانان به قتال با مشرکانی که با آنان پیمان صلح منعقد شده، دَرِ تعارض است.

این‌گونه، از یک سو تعارضِ روایات ترتیبِ نزول با مضامین گوناگونِ سوره و هم‌چنین دیگر شواهدی که مرور شدند اجازهٔ اعتماد به جایگاه یادشده برای این سوره در روایاتِ ترتیبِ نزول را نمی‌دهد. از دیگر سو، به نظر می‌رسد فضای نزول سوره و محتوای آن با روایاتی که نزول این سوره را پس از جنگ اُحُد معرفی کرده‌اند سازگار است.

۲. آیات زمان‌دار و اسباب نزول: بازخوانی موردِ پژوهانه

در هر سوره آیاتِ زمان‌دار و روایاتِ سببِ نزولی که بیانگر زمان نزول آیه هستند قرائنی مهم در کشف تاریخ نزولِ آن سوره به‌شمار می‌روند. منظور از آیاتِ زمان‌دار آیاتی است که در آن‌ها اشاراتی روشن به روی‌دادهای تاریخی معینی صورت گرفته است. این آیه‌ها اصلی‌ترین منبعِ تاریخ‌گذاریِ هر سوره به‌شمار می‌آید (بنگرید به: کلباسی، **نظریهٔ نزول پیوسته**، ۳). سوره نساء بَرِخلافِ برخی سوره‌ها هم‌چون سوره انفال یا احزاب که دربردارندهٔ اشاراتی روشن به جنگ‌های مهمِ پیامبر (ص) اند به‌ظاهر دارای آیاتِ زمان‌دار نیست. البته، چندین سببِ نزول در منابع تفسیری نقل شده که هر یک بیانگر زمان نزول آیه یا آیاتی از این سوره هم‌زمان با وقوعِ روی‌دادی است.

۲-۱) احکام خانواده، ارث و ازدواج

برخی آیاتِ این سوره اشارات روشنی به حوادث تاریخی معینی با زمانِ معلوم دارند؛ حوادثی که می‌دانیم در فاصلهٔ زمانیِ جنگ‌های اُحُد و احزاب روی‌داده‌اند. از جملهٔ این روی‌دادها سفر برخی بزرگانِ یهودِ مدینه به مکه و آغاز هم‌کاریِ نظامیِ آنان با مکیان است که به غزوه‌های احزاب و ذات‌الرقاع منتهی شد. برخی آیات این سوره نیز گرچه با برخی جنگ‌ها یا روی‌دادهای تاریخی معینِ دیگر پیوند خورده‌اند، با بررسیِ دقیق‌تر آشکار می‌شود که چنین پیوندی نامعتبر است. از این جمله است گزارش‌های حاکی از نزولِ برخی آیات این سوره در جنگ‌های احد، حنین یا فتح مکه.

در روایات اسلامی برای دو آیه سورة نساء هم سبب نزول بیان شده است و برپایه آن اسباب نزول می‌توان زمان نزول آیات را بازشناخت. نخستین آیه از این دو (نساء/ ۱۱) به احکام تقسیم ارث شهداء جنگ احد، و دومی (نساء/ ۲۴) به اُسرائ جنگ حنین مربوط است.

در سخن از آیه ۱۱، اول باید به یاد آورد که از آیه ۸ احکام تقسیم ارث در میان مسلمانان بیان شده، و آیه ۱۱ به‌طور ویژه به احکام تقسیم ارث میان فرزندان و والدین پرداخته است. ذیل این آیه از جابر بن عبدالله انصاری روایت کرده‌اند که پس از جنگ اُحد، اموال ثابت بن قیس از شهداء این جنگ را برادرش مصادره کرد و این آیه برای ابطال اقدام وی و تعیین دقیق وارثان و سهم ارث هریک فرود آمد (واحدی، **اسباب النزول**، ۱۵۰). این روایت با دیدگاه برخی مفسران درباره نزول سورة نساء پس از جنگ اُحد هم‌آهنگ است.

درباره آیه ۲۴ نیز باید نخست یادآور شد که پیش‌تر، در آیات ۲۲-۲۳ از همین سوره، گروه‌های مختلف زنانی که ازدواج با آنان مطلقاً حرام است یاد شده‌اند: مادر، خواهر، همسر پدر.... در آیه ۲۴، آخرین حکم ممنوعیت ازدواج به زنان شوهرداری تعلق می‌گیرد که مردان مسلمان صاحب آن‌ها نشده باشند: «وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ...». از ابوسعید خُدَری روایت شده است که این آیه در جنگ حنین نازل شده، و مقصود از زنان شوهردار تصاحب شده اُسرائ آن جنگ است (طبری، **جامع البیان**، ۳/۵). جنگ حنین در شوال سال ۹ ق روی داد (واقعی، **المغازی**، ۶۸۲). براین‌پایه، روایت ابوسعید خُدَری می‌تواند مؤید نزول این سوره در حوادث فتح مکه و پس از آن باشد.

نزول این آیه در جنگ حنین را فقط ابوسعید خُدَری نقل کرده است (بنگرید به: طبری، **جامع البیان**، ۳/۵؛ ابن ابی حاتم، **تفسیر القرآن العظیم**، ۳/۹۱۶). برپایه روایات دیگر، دیگر صحابه هم چون علی^(ع)، ابن عباس، ابن مسعود، عبدالرحمان بن عوف، عُمَر بن خطاب، و ابوقلابه جَرَمی این روایت را حکمی مطلق درباره همه جنگ‌ها توصیف کرده، و آن را درباره جنگ بخصوصی ندانسته‌اند (ابن ابی حاتم، **تفسیر القرآن العظیم**، ۳/۹۱۶؛ ماتریدی، **تأویلات أهل السنة**، ۳/۱۰۶-۱۰۷). این روایت‌ها نشان‌دهنده اختلاف نظرهایی درباره حکم دقیق زن تصاحب‌شده شوهردار است. در اغلب آن‌ها چنین حکمی مربوط به اسارت زنان در میدان جنگ و نه در دیگر شرایط شناسانده می‌شود. همین نقل‌قول‌ها و برداشت‌های متفاوت از حکم آیه نیز مؤید عدم نزول آیه در جنگ حنین است (بنگرید به: ابن حداد، **التفسیر**، ۲/۲۱۶).

ماتریدی، در کوشش برای جمع میان روایت‌ها، می‌گوید روایت ابوسعید خُدَری بیش‌تر حاکی از جواز ازدواج با چنین زنانی در شرایط جنگی است، تا این‌که بخواهد واقعاً سبب نزول آیه را بیان کند (ماتریدی، **تأویلات أهل**

السنة، ۳/ ۱۰۶-۱۰۷). شیخ طوسی آراء مفسران ذیل این آیه را به سه دسته تقسیم کرده، و کوشیده است نشان دهد با نظر به گستردگی اختلافات نمی توان به سبب نزولی برای آیه دست یافت. مثلاً، آراء صحابه متعددی را یاد می کند که حکم تملک زن شوهردار را مختص به جنگ نمی دانستند و به صراحت ادعای ابوسعید خدری درباره نزول این آیه در جنگ حنین را رد می کردند. در اقوال برخی از این صحابه تصریح می شود که در جنگ حنین، زنان قبیله هوازن پس از اسارت مسلمان شدند. پس نزول حکمی برای تقسیم ایشان در میان مردان مسلمان به عنوان برده از اساس بی معنا است (شیخ طوسی، **التبیان**، ۳/ ۱۶۲-۱۶۳).

۲-۲) نزول آیاتی درباره رویارویی با یهودیان و منافقان

سه آیه از سورة نساء متضمن روایات سبب نزولی است که نزول آیاتی از این سوره در رویارویی با یهودیان و منافقان بوده است. از این قبیل، نخست باید آیات ۵۱-۵۲ را یاد کرد:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيحًا مِّنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا * أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ وَمَنْ يَلْعَنِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ نَصِيرًا
(نساء/ ۵۱-۵۲).

براساس روایات رسیده درباره سبب نزول این آیات، پس از جنگ احد، کعب بن اشرف با ۷۰ سوار یهودی در ایام حج به مکه رفتند تا علیه پیامبر (ص) متحد شوند. اهل مکه به کعب گفتند: شما اهل کتاب اید و محمد نیز کتاب آورده است؛ شاید حضور شما در این جا تدبیر مشترک شما و محمد (ص) باشد. اگر می خواهی با تو هم داستان شویم، باید به این دو بت سجده کنی و ایمان بیاوری. کعب نیز به اهل مکه گفت: «بیاید ۳۰ تن از ما و ۳۰ تن از شما در برابر کعبه با خدا عهد کنیم که در جنگ با محمد (ص) از هیچ کوششی دریغ نورزیم». پس از هم سوگند شدن، ابوسفیان به کعب گفت: تو مردی کتاب خوانده ای؛ ما را برحق می بینی یا محمد (ص) را؟ کعب گفت: به خدا شما هدایت یافته تر از او هستید و راه شما درست تر است (طبری، **جامع البیان**، ۵/ ۸۵).

برخی به صراحت لعنت خدا به یهودیان به سبب حسادت را که در آیه ۵۲ ذکر می شود در پی همین واقعه دانسته اند (عک، **تسهیل الوصول**، ۱۰۳). در کتب اسباب نزول حکایت این واقعه از قول عکرمه مولای ابن عباس، مفسر تابعی، نقل شده، و او نام کعب بن اشرف را به عنوان یکی از سران یهودی حاضر در این جنگ ذکر کرده است (واحدی، **اسباب النزول**، ۱۶۰-۱۶۱).

گفته اند این واقعه مدتی پس از جنگ اُحد روی داده (همان، ۸۳) و سفر یهودیان به مکه و ادعای برتری مشرکان بر پیامبر (ص)، و سپس هم پیمان شدن با مشرکان، نخستین تحرک دشمنان برای برپایی جنگ احزاب بوده است (واقعی،

المغازی، ۳۲۹-۳۳۱؛ ابن هشام، السيرة النبوية، ۵۶۱-۵۶۲؛ طبری، التاريخ، ۵۶۵-۵۶۶).

از آن سو، برپایه برخی گزارش‌های تاریخی دیگر، شاعری به نام کعب بن اشرف پس از پیروزی مسلمانان در جنگ بدر، به مکیان پناهنده شد و اشعاری را در مدح کشته‌های مشرکان خواند. حسان بن ثابت، شاعر مسلمانان، نیز در پاسخ به او اشعاری در مدح مسلمانان و مذمت مشرکان سرود. سروده‌های حسان بن ثابت چنان برای مشرکان سنگین بود که ترجیح دادند کعب از مکه بیرون رود. در نتیجه لغو این پناهندگی، کعب بناچار به مدینه بازگشت و به فرمان پیامبر (ص) با نقشه‌ای کشته شد (واقعی، المغازی، ۱۳۳-۱۴۰). پذیرش این حکایت مستلزم آن است که زمان قتل وی به آغاز سال ۳ق و قبل از جنگ اُحُد بازگردانده شود. این یعنی وی پس از جنگ اُحُد زنده نبوده است تا بتواند بر ضد مسلمانان دسیسه دیگری راه بیندازد.

تعارض یادشده موجب سقوط اعتبار سبب نزول مطرح شده برای این آیات نیست. تأمل در منابع تاریخی نشان می‌دهد فردی به نام کعب بن اشرف در میان یهودیان سفرکرده به مکه نبوده است (ابن هشام، السيرة النبوية، ۲/ ۲۲۱-۲۲۲؛ واقعی، المغازی، ۳۳۰). مورخان این خیانت را به فردی دیگر و زمانی دیگر منسوب داشته‌اند. برپایه گزارش‌هایی، کعب بن اسد، بزرگ قبیله بنی قریظه از قبائل بزرگ مدینه که با پیامبر (ص) پیمان بسته بودند در جنگ احزاب با حئی بن اخطب بزرگ قبیله بنی النضیر که به منطقه خیبر تبعید شده بود چنان پیمان خیانتی بستند (طبری، التاريخ، ۲/ ۵۷۱-۵۷۲؛ ابن کثیر، البداية و النهاية، ۴/ ۱۰۳). به نظر می‌رسد نام کعب بن اسد با کعب بن اشرف در روایات سبب نزول خلط شده باشد.

احتمالاً علت وقوع این خطا در روایت عکرمه و قتاده این بوده است که از یک سو می‌دانسته‌اند کعب بن اشرف به مکه پناهنده شد، اما از دیگر سو اطلاع دقیقی از زمان آن نداشته، و نمی‌دانسته‌اند که این سفر بعد از جنگ بدر بوده، و با سفر یهودیانی دیگر پس از اُحُد متفاوت است. کعب بن اشرف شاعر بعد از جنگ اُحُد زنده نبود که بتواند چنین سفری به مکه داشته باشد. افزون‌براین، منطقی‌تر آن است که کعب بن اسد که بزرگ قبیله بنی قریظه است با حئی بن اخطب که او نیز بزرگ قبیله بنی النضیر است برای پیمان‌شکنی دسیسه کنند. دسیسه‌گری کعب بن اشرف که صرفاً شاعر بوده است معنایی ندارد. با رفع این خطا می‌توان بقیه محتوای روایت سبب نزول یادشده را پذیرا شد. در نتیجه، آیات ۵۰-۵۱ سورة نساء در زمرة آیات زمان‌داری قرار می‌گیرد که در ایام حج یعنی ذی القعدة یا ذی الحجة سال ۴ق نازل شده است.

نمونه دوم از این قبیل آیه ۵۸ است:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا (نساء / ۵۸).

واحدی ذیل این آیه ذکر کرده است که پس از فتح مکه، عثمان بن طلحه که متولی کعبه بود، درب کعبه را قفل کرد و بر بام رفت تا کلید را ندهد. علی^(ع) با توسل به زور از او کلید را گرفت. پیامبر^(ص) درون کعبه رفت و دو رکعت نماز گزارد. وقتی بیرون آمد، این آیه درباره عثمان بن طلحه نازل شد. پیامبر به علی^(ع) فرمود کلید را به وی بدهد و از او عذرخواهی کند. عثمان اول ناراحت شد، اما وقتی فهمید آیه در وصف او نازل شده است ایمان آورد. جبرئیل هم نازل شد و گفت که تا این خانه هست کلید و منصب سِدَانَتِ کعبه در خاندان عثمان بن طلحه باشد.

واحدی این سبب نزول را به نقل از مجاهد بن جبر می آورد و در ادامه نیز تصریح می کند که تاکنون این خاندان کلیددار کعبه اند. وی در ادامه هم از پسر عثمان بن طلحه روایت می کند که پیامبر^(ص) در واقعه فتح مکه کلید را به من و پدرم داد و فرمود: بگیرید که پیش تر با شما بود و تا ابد هم با شما خواهد بود و هرکس آن را بستاند ستمگر است. واحدی خود می افزاید از همین رو است که میان بنی عبدالدار، اولاد شیهه کلیددار کعبه اند (واحدی، اسباب النزول، ۱۶۱-۱۶۲).

برخی مفسران سبب نزول مذکور را نقل کرده (مقاتل، التفسیر، ۱ / ۳۸۱؛ طبری، جامع البیان، ۵ / ۹۲)، و برخی نیز آیه ۵۸ را تنها آیه متفاوت با بقیه سوره، به دلیل نزول آن در فتح مکه، دانسته اند (طبرسی، مجمع البیان، ۳ / ۳؛ قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ۵ / ۱). نقطه قوت شأن نزول مذکور هم آهنگی آن با بخشی از روایات ترتیب نزول است. در برخی روایات که گزارش آن گذشت، نزول سوره نساء بعد از سوره ممتحنه — که پیش از فتح مکه فرود آمده — ذکر شده است. در نتیجه این سبب نزول — که از نزول آیه ۵۸ در روزهای فتح مکه سخن می گوید — با زمان تقریبی که این روایت ترتیب نزول برای سوره نساء در نظر گرفته، هم خوان است. برخی مفسران بر همین مبنا سوره نساء را از سال ۷ ق تا مدتی طولانی پس از آن — که شامل فتح مکه در اواخر سال ۸ ق نیز می شود — تاریخ گذاری کرده اند (ابن عاشور، التحریر والتنویر، ۴ / ۵-۷؛ نیز بنگرید به: جابری، فهم القرآن الکریم، ۳ / ۲۰۹).

وانگهی، این سبب نزول دارای ضعف های جدی متنی و سندی است. براساس این روایت، اقدام پیامبر^(ص) و علی^(ع) در گرفتن کلید کعبه از عثمان بن طلحه که هنوز مشرک بوده، مذموم شمرده شده، و صرفاً پس از نزول این آیه علی^(ع) از او دل جویی کرده است. این گونه، روایت یاد شده فضیلت شخص خاصی را بیان می کند که تا پس از فتح مکه مشرک بوده، یا علی^(ع) را مذمت می کند که نقش بسزایی در پیروزی های اسلام داشته است.

طبق تصریح واحدی، تا سده ۴ ق هم که او کتاب اسباب نزولش را نوشته، کلید کعبه هم‌چنان در خاندان عثمان بن طلحه بوده، و کلیدداری کعبه فضیلتی برای ایشان به‌شمار می‌رفته است. در پایان روایت نیز تأکید شده هرکس بخواهد این کلید را از خاندان عثمان بن طلحه بگیرد ستمگر است. می‌توان انتظار داشت که این برخورداری طولانی مدت از منصب سیدانت، انگیزه قوی در خاندان او برای جعل چنین روایتی با هدف حفظ این موقعیت اجتماعی برانگیخته باشد. راوی اصلی این واقعه نیز شیهه پسر عثمان بن طلحه است. این نیز احتمال جعل آن را تقویت می‌کند؛ چه، روایتی که فردی در مدح خویش نقل نماید غیرقابل اعتماد است (بنگرید به: خویی، **معجم الرجال**، ۱/۳۵).

واقدی، مورخ سده ۲ ق نیز که در کتاب **مغازی** خود به شدت علاقه‌مند بیان آیات نازل شده در هر حادثه‌ای است، علی‌رغم بیان تفصیلی روی دادهای فتح مکه، از نزول این آیه سخنی نگفته است. او حتی از نام عثمان بن طلحه به‌عنوان کلیددار کعبه هم یاد کرده و دو روایت درباره چگونگی تحویل کلید کعبه به پیامبر (ص) آورده است؛ اما در هیچ کدام از آن دو روایت به واقعه یادشده یا نزول آیه‌ای در شأن عثمان بن طلحه اشاره‌ای نمی‌رود. واقدی تصریح می‌کند که روایاتی دیگر هم درباره فتح مکه سراغ دارد؛ اما آن‌ها را قابل اعتماد نمی‌داند. نیز، این روایت را ترجیح می‌دهد که عثمان بن طلحه اندکی پیش از فتح مکه اسلام آورد و همراه با بلال حبشی با پیامبر (ص) وارد مکه شد و کلید کعبه را نیز خود به پیامبر (ص) تسلیم کرد (واقدی، **المغازی**، ۶۳۷-۶۳۸). برپایه مجموع این شواهد، خاصه تحلیل واقعی از اعتبار روایت یادشده، می‌توان سبب نزول پیش‌گفته را بی‌اعتبار دانست. این روایت با قرائن درون‌متنی‌ای نیز که پیش‌تر یاد کردیم و نزول این سوره را به سال‌ها پیش از فتح مکه نسبت می‌دهد ناسازگار است.

آیه ۷۸ سوره نساء سومین آیه‌ای است که برایش سبب نزولی ذکر کرده‌اند:

أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ وَإِنْ تُصِيبُهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ فَمَا لَهُمْ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا.

این آیه به توبیخ مسلمانانی می‌پردازد که از مرگ هراس دارند. ایشان اگر روی داد خوبی رخ بدهد آن را به خدا نسبت می‌دهند؛ اما اگر آسیبی به آنان برسد پیامبر (ص) را مقصر می‌دانند. به طبع مقصود از این حوادث، آسیب‌ها و شکست‌ها در جنگ است. این گروه با سیاست‌های جنگی پیامبر (ص) مخالف بودند. آیه یادشده با توبیخ این گروه و انتساب همه حوادث دشوار و آسان به خدا، به مسلمانان اخطار می‌دهد که اگر مرگ‌شان فرارسد، حتی در

قصرهای مستحکم هم که باشند، اجل آنان را فرامی‌گیرد.

در توضیح سبب نزول این آیه روایتی از ابن عباس نقل شده است. برپایه این روایت، آیه در تویخ منافقانی است که شهداء اُحُد را به سبب همراهی با پیامبر (ص) در جنگ مذمت کردند؛ یعنی مرگ آنان را نتیجه تصمیمات پیامبر (ص) شناساندند (مقاتل، *التفسیر*، ۱/ ۳۹۰-۳۹۱). این روایت با فضای نزول سوره نساء و دیگر روایاتی که از نزول این سوره پس از جنگ اُحُد سخن گفته‌اند، هم‌آهنگ است (بنگرید به: ادامه بحث).

۳-۲) احکام جهاد، نماز خوف و دل‌داری به مؤمنان

سه آیه از سوره نساء در پی جنگ‌های پیامبر نازل شده است. روایات سبب نزول هریک را مربوط به زمان خاصی شناسانده‌اند. نخستین مورد از این قبیل آیه ۸۸ است:

فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنَةٍ وَاللَّهُ أَرَكْسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا أَمْ تَرْضَوْنَ أَنْ يَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا.

این آیه از اختلاف نظر مسلمانان درباره منافقانی سخن می‌گوید که در جنگ همراه پیامبر (ص) نبوده‌اند و خدا ایشان را به سبب اعمال‌شان مستحق گم‌راهی دانسته، و قابلیت هدایت را از آنان گرفته است.

درباره سبب نزول این آیه، از قول زید بن ثابت، از طبقه صغار صحابه، نقل شده است که در جنگ اُحُد ای با پیامبر (ص) از شهر برای جنگ خارج شدند؛ اما در نیمه راه بازگشتند و از جهاد اعراض کردند. عقیده مسلمانان درباره آنان مختلف بود. برخی گفتند آنان را می‌کشیم. برخی گفتند مجازات‌شان مرگ نیست. این‌گونه، آیه ۸۸ سوره نساء نازل شد (طیالسی، *اسباب النزول*، ۱/ ۴۹۸). این روایت به وضوح نزول این آیه را به جنگ اُحُد پیوند می‌زند و با روایتی که پیش‌تر یاد کردیم و نیز با آیات زمان‌داری که مرور شد هم‌سو است.

نمونه دیگر از همین قبیل آیات ۱۰۱-۱۰۲ است:

وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا * وَإِذَا كُنْتُمْ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكُمْ وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَائِكُمْ وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكُمْ وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ وَدَّ الَّذِينَ لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَذًى مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ إِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا.

در این آیات برای شرایط جنگی که ترس از هجوم دشمن هست اقامه نمازی کوتاه‌تر توصیه، و شیوه آن هم بیان

شده است: نماز را در دو رکعت باید بپا دارند؛ به این شیوه که گروهی در رُکعتِ اول به پیامبر (ص) اقتداء کنند و سپس رُکعتِ دوم را خودشان فرادی بخوانند. گروه دیگر نیز در رکعت دوم به پیامبر اقتداء نمایند و یک رکعت با ایشان به جماعت بخوانند. نیز، در طول نماز همگی سلاح‌های خود را به دست گیرند.

مورخان اجماع دارند که نماز خوف در غزوة ذات‌الرقاع نازل شد. البته، پیامبر (ص) در چندین جنگ نماز خوف اقامه کرد. همین موجب شده است برخی گمان کنند پیامبر (ص) چندین غزوة ذات‌الرقاع داشته است. مقریزی سه زمان احتمالی برای این جنگ بیان کرده است: دو ماه بعد از جنگ با بنی‌النضیر که در آغاز سال ۴ ق روی داد، چند ماه قبل از جنگ احزاب که در آغاز سال ۵ ق روی داد، و در جنگ با بنی‌عسفان که بعد از خیبر و در پایان سال ۵ ق واقع شد (مقریزی، *امتاع الاسماع*، ۱/ ۱۹۸-۱۹۹). از میان سیره‌نویسان، ابن‌اسحاق که قدیم‌ترین به‌شمار می‌رود جنگ ذات‌الرقاع را دو ماه بعد از اخراج بنی‌النضیر دانسته است (ابن‌هشام، *السيرة النبوية*، ۲/ ۳). اخراج بنی‌النضیر اوائل سال ۴ ق رخ داد (بنگرید به: واقدی، *المغازی*، ۲۶۸). براین‌پایه، زمان نزول این آیه نیز به میانه سال ۴ ق بازمی‌گردد.

واقدی نیز که نخستین مغازی‌نویس جهان اسلام است و از اختلافِ اقوال درباره زمان وقوع این جنگ هم آگاهی دارد، زمان دقیق وقوع آن را در ماه محرم سال ۵ ق شناسانده، و تصریح کرده است که آیات یادشده نیز در همین زمان نازل شدند. سپس در تأیید دیدگاه خود به تصریحاتِ برخی صحابه حاضر در این جنگ هم اشاره می‌کند. نیز، اقامه نماز خوف توسط پیامبر (ص) را مربوط به چهار سال بعد و در جنگ بنی‌عسفان می‌شناساند (واقدی، *المغازی*، ۴۴۱-۴۴۳).

وجه مشترک قولِ هر دو مورخ 'تاریخ‌گذاریِ آیات یادشده در سال‌های ۴-۵ ق است. البته، با توجه به دقت واقدی به اختلافِ اقوال درباره زمان غزوة ذات‌الرقاع و زمان نزول نماز خوف، دیدگاه او صحیح‌تر به نظر می‌رسد. اگر دیدگاه واقدی پذیرفته شود، ترتیب زمانی نزول دو گروه آیات زمان‌دار پذیرفته‌شده این سوره، یعنی آیات ۵۱-۵۲ و ۱۰۱-۱۰۲، به ترتیب زمانی وقوعِ حوادث خواهد بود. این می‌تواند نشان دهد چینش طبیعی آیات سوره برپایه ترتیب نزول‌شان بوده است.

سومین آیه از این قبیل، آیه ۱۰۴ است؛ آیه‌ای که مسلمانان را دل‌داری می‌دهد که به سبب محنت‌ها و شکست‌ها آزردۀ خاطر نباشند؛ زیرا مشرکان نیز همین دشواری‌ها را تجربه می‌کنند و البته، مثل مسلمانان آمیدی هم به خدا ندارند:

وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلُمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلُمُونَ كَمَا تَأْلُمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ
وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا (نساء/ ۱۰۴).

بسیاری از مفسران این آیه را مربوط به جنگ اُحُد شناخته، و نزول‌شان را بی‌درنگ پس از آیات ۱۴۰ سوره آل عمران به بعد که قطعاً در وصف نبرد احد است انگاشته‌اند (ابوالفتوح، **روض الجنان**، ۹۷/۶؛ ثعلبی، **الکشف و البیان**، ۳۸۰/۳؛ قرطبی، **الجامع لاحکام القرآن**، ۳۷۴/۵).

مشابه مضمون این آیه را در آیه ۱۳۹ سوره آل عمران نیز می‌توان دید؛ آیه‌ای که اتفاقاً نخستین آیه مربوط به شکست اُحُد است. بی‌معنا است که تصور شود برای یک روی داد دو آیه یک‌سان و تکراری نازل شده باشند و بعد هم پیامبر (ص) آن‌ها را در دو سوره متفاوت جای دهد. ظاهراً مفسران بر حسب شباهت لفظی این دو آیه و زمان نزول آیه اولی در سوره آل عمران که زمان دار بوده، این آیه را نیز مربوط به جنگ اُحُد دانسته‌اند.

آیه ۱۰۴ سوره نساء متضمن دل‌داری به مؤمنان برای مصیبت‌های جنگ است و انتظار می‌رود که در پی حادثه معینی روی داده باشد. با این حال سبب نزول آن قطعاً حادثه‌ای غیر از جنگ اُحُد بوده است. محمد عبده از محدود مفسرانی است که به تفاوت سیاق این دو آیه توجه نشان می‌دهد. چنان‌که رشیدرضا به نقل از وی که استادش بوده است بیان می‌دارد، آیه در میانه بیان شیوه اقامه نماز در جنگ جای گرفته است و صدور چنین دستورالعملی نمی‌تواند به جنگ احد مربوط شناخته شود (رشیدرضا، **المنار**، ۳۱۵/۵).

برخی مفسران قاطعانه (بیضاوی، **أنوار التنزیل**، ۹۵/۲) یا در مقام بیان یک احتمال، نزول این آیه را در جنگ بدر الموعود دانسته‌اند (طبرسی، **مجمع البیان**، ۱۵۹/۳؛ زمخشری، **الکشاف**، ۵۶۱/۱). درباره این جنگ باید یادآور شد که مشرکان اول جنگ اُحُد را به تلافی شکست جنگ بدر در شوال سال ۳ ق راه انداختند (ابن هشام، **السيرة النبوية**، ۵۹-۶۱). آنگاه در پایان این جنگ نیز ابوسفیان وعده کرد که سال بعد در محل بدر الصفراء با آنان خواهد جنگید. بر همین پایه، این جنگ را بدر الموعود، و گاه نیز بدر الصغری یا بدر الثاني نامیدند.

بدر الصفراء منطقه‌ای در نزدیکی مکه بود که هرساله از اول تا هشتم ذی‌القعدة بازارهای تجاری در آن برپا می‌شد. ابوسفیان علی‌رغم موعدی که برای جنگ تعیین کرده بود، به سبب حفظ امنیت بازارهای تجاری، تمایل به این جنگ نداشت. هرکه از مدینه به مکه می‌آمد، ابوسفیان به او از آماده‌سازی سپاه عظیمش می‌گفت؛ باشد که مسلمانان بترسند و خُلف وعده کنند و جنگ درنگیرد. پیامبر (ص) نیز، با خبر از ترس مشرکان از به هم خوردن امنیت این بازار تجاری در موسم حج، قاطعانه به سوی بدر الموعود روان گشت. مسلمانان هم بارهای تجاری فراوان با

خود برداشتند. با نیامدن ابوسفیان به بدر الموعود و نقض عهد وی فرصت مناسبی برای تجارت و فروش کالاها در این بازار فراهم شد (واقدی، **المغازی**، ۲۸۵-۲۹۱).

چنان‌که برخی معاصران هم تصریح نموده‌اند، بر سر وقوع غزوه بدر الموعود در سال ۴ ق اختلاف نیست (زرکلی، **الأعلام**، ۶/ ۲۱۸). اختلافی اگر هست آن است که این واقعه در شعبان سال ۴ ق روی داد (یعقوبی، **التاریخ**، ۲/ ۷۶) یا در ذی القعدة همان سال (واقدی، **المغازی**، ۲۸۵). در این میان دیدگاه واقدی صحیح‌تر به نظر می‌رسد. غزوه اُحد در شوال سال ۳ ق روی داد. پس وعده یک‌ساله ابوسفیان برای بدر الموعود باید با ذی القعدة منطبق باشد که به چنین موعود یک‌ساله‌ای نزدیک‌تر است. افزون‌براین، واقدی جزئیاتی از بدر الموعود و بازار تجاری آن نقل کرده که با برگزاری بازارها در ذی القعدة که ماه برگزاری حج است و بازار تجارت مکه و اطراف آن رونق دارد، منطبق است؛ نه با برگزاری‌شان در شعبان که عمره برگزار می‌شد و بازارها رونق کم‌تری داشتند (واقدی، **المغازی**، ۲۸۵-۲۹۱). ترس ابوسفیان از برهم‌نخوردن امنیت تجاری هم با ایام حج و شلوغی مکه سازگارتر می‌نماید.

البته، برخی مفسران — با عنایت به آن‌که بدر الموعود به نفع مسلمانان تمام شد و جنگی رخ نداد و مسلمانان سود تجاری هم کردند — نزول این آیه در این زمان را بی‌معنا دانسته، یا ترجیح داده‌اند آن را غیرزمان‌دار و بدون ارتباط با واقعه‌ای خاص بدانند (سیوطی، **الدر المنثور**، ۲/ ۲۱۵؛ مغنیه، **التفسیر الکاشف**، ۲/ ۴۲۷). باین‌حال، اغلب مفسران این دل‌داری را در امتداد آیات قبلی که در وصف نماز شکسته از خوف دشمن است شناخته‌اند (ابن عطیه، **المحرر الوجیز**، ۲/ ۱۰۸؛ ابن‌عاشور، **التحریر والتنویر**، ۴/ ۲۴۵؛ مراغی، **تفسیر المراغی**، ۵/ ۱۴۴-۱۴۶).

به‌هرروی، چنان‌که دیدیم، درکل چهار احتمال درباره زمان نزول این آیه مطرح است. از میان این احتمالات، نزول این آیه در ایام جنگ اُحد و سال ۳ ق قطعاً مردود است. نزول آیه به شکل عام و بدون سبب نزول هم بعید است. دو احتمالاً دیگر فعلاً پذیرفتنی به نظر می‌رسند: این‌که آیه در ایام غزوه ذات‌الرقاع که در محرم سال ۵ ق رخ داد نازل شد، یا پس از بدر الموعود که در ذی‌الحجه سال ۴ ق رخ داد و لازم آمد مسلمانان — در پی اضطرابی که از جنگ با مشرکان در یک سال فاصله جنگ اُحد تا بدر الموعود تحمل کرده‌اند — دل‌داری داده شوند.

۲-۴) تاریخ‌گذاری سوره نساء برپایه شواهد یادشده

پیش‌تر دیدیم فهرست‌های ترتیب نزول روایی و اجتهادی بر زمانی دیگر دلالت می‌کنند. برپایه این فهرست‌ها باید نزول سوره نساء را مربوط به بازه‌ای پس از جنگ احزاب و اخراج یهودیان بنی قریظه، یعنی از اواخر سال ۵ ق تا فتح مکه در اواخر سال ۸ ق بدانیم. چنان‌که دیدیم، یک‌چنین تاریخ‌گذاری‌ای ناپذیرفتنی، و با سیاق سوره نساء

در تعارض است.

از دیگر سو، چنان‌که دیدیم، دو یا سه آیه زمان‌دار برای سوره نساء قابل شناسایی است که همگی از اواخر سال ۴ تا اوائل سال ۵ ق نازل شده‌اند. این روایت‌ها درباره سبب نزول آیات مختلف این سوره همگی بر زمان مشترکی دلالت داشت: همگی نشان دهنده نزول این سوره پس از جنگ اُحُد با هدف حل و فصل مشکلات پس از جنگ بود. بر این پایه، اکنون می‌توانیم — با تکیه بر قرائن درون‌متنی و برون‌متنی — به نزول این سوره پس از جنگ اُحُد تا قبل از جنگ احزاب، یعنی در بازه زمانی ای از اوائل سال ۴ ق تا در اواخر سال ۵ ق دست یابیم.

سؤال دوم مطالعه کنونی درباره امکان تاریخ‌گذاری کل سوره بود؛ امری که لازمه‌اش نزول پیوسته آیات این سوره است. در پاسخ به این سؤال باید گفت تأمل در همه آیات زمان‌دار یا روایات سبب‌نزولی که در سنجش پیشین پذیرفتنی به‌شمار آمدند^۱ بیانگر دو نکته حائز اهمیت است: نخست آن‌که همه این آیات به همان ترتیب وقوع روی داده‌ها در عالم بیرونی نازل شده، و دوم آن‌که حتی فاصله نزول این آیات با هم^۲ با فاصله زمانی روی داده‌ها در عالم واقع هم‌خوان است؛ بدین‌سان که آیات مربوط به حل چالش‌های اجتماعی مدینه پس از شکست در جنگ اُحُد در ابتداء سوره نازل شده است.

بر حسب گزارش دقیق واقدی از جنگ‌های پیامبر، می‌دانیم پس از اخراج یهودیان بنی‌النضیر از مدینه که مدتی بعد از جنگ اُحُد بود، تا فرارسیدن بدر الموعود، به مدت هفت ماه هیچ درگیری نظامی رخ نداد (واقدی، **المغازی**، ۲۶۸-۲۸۵). این مدت آرامش بیرونی^۳ با سیاق آیات آغازین سوره نساء که متمرکز بر حل چالش‌های اجتماعی است، کاملاً سازگار است. پس می‌توانیم بپذیریم که احتمالاً آیات آغازین سوره نساء در همین دوره هفت ماهه نازل شده‌اند. بر پایه استدلالی مشابه، سپس آیات ۵۱-۵۲ درباره سفر یهودیان به مکه در ایام حج فرود آمده، و به طبع زمان نزولش نیز مصادف با اواخر سال ۴ ق و ایام حج بوده است. در منابع تاریخی بر تدارک یک‌ساله دشمنان برای جنگ احزاب تصریح شده است (واقدی، **المغازی**، ۳۲۹-۳۳۱). این مدت با فاصله زمانی میان سفر یهودیان به مکه و وقوع جنگ احزاب یک سال بعد از آن مطابق است.

پس از آن، باز با رعایت فاصله حدوداً پنجاه آیه‌ای، آیات ۱۰۱-۱۰۲ درباره جنگ ذات‌الرقاع که در اوایل سال ۵ ق رخ داده، نازل شده است. منابع تاریخی وقوع هیچ درگیری‌ای — پس از بدر الموعود و جنگ ذات‌الرقاع تا جنگ بنی‌المصطلق — گزارش نکرده‌اند (بنگرید به: واقدی، **المغازی**، ۳۰۹-۴۴۰). آرامش حاکم بر سوره نساء و تمرکز دوباره بر حل مسائل اجتماعی جامعه مدینه هم گواه همین موضوع است.

از مجموع این شواهد می‌توان نزول پیوسته آیات سوره نساء از آغاز تا پایان را نتیجه گرفت. نیز، با تکیه بر قرائن

درون‌متنیِ سوره نساء می‌توان گفت که این سوره در فاصله میان دو جنگ مشهور اُحُد و احزاب و در بازه زمانی میان آغاز سال ۴ق تا نیمه سال ۵ق بازمی‌گردد؛ چرا که جنگ اُحُد در شوال سال ۳ق و جنگ احزاب در شوال سال ۵ق رخ داده است (بنگرید به: سطور پیشین).

هر دو جنگ اُحُد و احزاب زمان معین دارد. به مناسبت آن‌ها سوره‌هایی هم نازل شده است. پس می‌توان از تاریخ‌گذاری سوره قبل و بعد از سوره نساء هم برای دست‌یابی به تاریخ‌گذاری دقیق‌تر این سوره یاری جست و این‌گونه، به تاریخ‌گذاری تطبیقی سوره در قیاس با سوره‌های قبل و بعد هم پرداخت. به این منظور، نخست باید به یاد آورد که سوره حشر در وصف قبیله بنی‌النضیر — که پیامبر (ص) آنان را پنج ماه بعد از جنگ اُحُد به سبب خیانت‌شان در شرایط جنگی از مدینه اخراج کرد — نازل شده است (ابن هشام، *السيرة النبوية*، ۱/ ۱۹۰-۱۹۵؛ واقدی، *المغازی*، ۲۶۸-۲۸۵). جنگ اُحُد در شوال سال ۳ق رخ داده بود. پس اخراج بنی‌النضیر، که پنج ماه بعد از آن واقع شد، در ربیع‌الاول سال ۴ق بوده است.

سیاق سوره حشر نیز نشان‌دهنده آغاز نزول سوره پس از اخراج یهودیان است. حجم این سوره و سیاق آن نیز گواه بر تدریجی بودن نزول سوره است. براین‌پایه، می‌توان تخمین زد سوره حشر در طول حدود دو ماه فرود آمده باشد؛ یعنی از ربیع‌الاول تا جمادی‌الاول سال ۴ق. براین‌پایه، اگر بخواهیم زمانی دقیق‌تر برای نزول سوره نساء در نظر بگیریم، باید حکم کنیم آغاز نزول سوره نساء تقریباً هم‌زمان با پایان نزول سوره حشر، یعنی جمادی‌الاول سال ۴ق و هفت ماه پس از وقوع جنگ اُحُد در شوال ۳ق روی داده است. این هفت ماه از جمع پنج ماه فاصله جنگ اُحُد تا اخراج بنی‌النضیر و دو ماه مدت نزول سوره حشر به دست می‌آید.

پس از سوره نساء و آیات میانی آن که به جنگ ذات‌الرقاع در محرم سال ۵ق اشاره داشت، روی داد بعدی که آیات زمان‌دار در پی آن نازل شده، جنگ بنی‌المصطلق یا جنگ مُرَیْسِیع است که در شعبان سال ۵ق رخ داد (واقدی، *المغازی*، ۳۰۹-۳۱۵). بنابر تصریح متقدمان، عبدالله بن اُبَی در راه بازگشت از این جنگ با یکی از مهاجران مشاجره سختی کرد و تهدید نمود به محض ورود به مدینه، ما عزیزان، پیامبر ذلیلان را اخراج خواهیم کرد. به همین مناسبت سوره منافقون نازل شد (همان‌جا). پس از آن نیز واقعه اِفک یک ماه بعد از بازگشت سپاه اسلام از همین جنگ رخ داد و آیات آغازین سوره نور به مناسبت آن نازل شد (واقدی، *المغازی*، ۳۱۸-۳۲۴). سپس آیات پایانی سوره نور در مَدَمَّتِ کسانی نازل شد در کندن خندق‌ها برای مقابله با دشمن در جنگ احزاب کوتاهی، و محل کارشان را بی‌اذن پیامبر (ص) ترک نمودند. این آیات به‌وضوح بیانگر مقدمات این جنگ بزرگ است (ابن هشام، *السيرة النبوية*، ۲، ۲۱۶؛ نیز، بنگرید به: غازی، *اسباب النزول القرآنی*، ۲۹۲). درنهایت هم

سوره احزاب به مناسبت جنگ احزاب نازل شد.

در نتیجه با توجه به آن که سوره نساء قطعاً قبل از سوره احزاب نازل شده و از نیمه شعبان سال پنجم با نزول سوره منافقون همه سوره‌ها تا نزول سوره احزاب تاریخ نزول معینی دارند (بنگرید به: کلباسی و احمدنژاد، **بازخوانی انتقادی روایات ترتیب نزول**، ۱۲۶-۱۴۴)، پایان نزول سوره نساء رجب سال ۵ق به نظر می‌رسد. پس برپایه تاریخ‌گذاری سوره قبل و بعد اکنون می‌توانیم طول نزول سوره نساء را یک سال و سه ماه بدانیم و نزول این سوره را از جمادى الأولى سال ۴ق تا رجب سال ۵ق تاریخ‌گذاری کنیم.

۳. پی‌آمدهای تفسیری در پرتو تاریخ‌گذاری جدید

یکی از روی‌کردهای مهم تفسیری در دو سده اخیر **تفسیر تنزیلی** است؛ این که با نظر به بستر زمانی نزول آیات، به خوانش دقیق‌تری از آیات رسید. اغلب صاحبان این روی‌کرد به روش مناسبی برای تاریخ‌گذاری سوره‌ها دست نیافته‌اند. در نتیجه، چنین روی‌کردی غالباً به حصول نتیجه تازه‌ای نینجامیده است. اکنون در این بخش از مطالعه ضروری است برپایه شناختی که از بستر تاریخی نزول سوره نساء فراهم شد مضامین آن را بازخوانیم.

۳-۱) بازخوانی احکام خانواده و یتیمان در بحران پس از جنگ اُحُد

سوره نساء به لحاظ تاریخی در موقعیتی حساس، میانه چند جنگ مهم، نازل شد. با جنگ احد چالش‌های جدی در مدینه پدید آمد. با دیگر جنگ‌ها، از جمله بدر الموعود و خاصه جنگ احزاب، نیاز مسلمانان به بازسازی و تجهیز نیرو و امکانات دفاعی افزایش یافت. همین امر سبب شد که سوره نساء در بازه زمانی سال‌های میانی مدینه دربرگیرنده مضامینی متنوع و مهم باشد؛ چنان‌که برخی مفسران این سوره را در مرحله‌ای بعد از سوره بقره، به سبب همین جامعیت موضوعات اجتماعی در آن، مرحله دوم نظام‌سازی پیامبر (ص) دانسته‌اند (ابن‌عاشور، **التحریر والتنویر**، ۴/۶). مضامین این سوره نیز در رویارویی با جامعه زنان و دیگر مسلمانان مکه و مدینه آیات چالش‌برانگیزی را دربر می‌گیرد. رفع ابهام از آن‌ها در گرو تفسیر سوره در بستر زمان نزول آن است.

در سال ۴ق، مسئله یتیمان و بیوه‌زنان یکی از معضلات اصلی جامعه مسلمانان پس از شهادت ۷۰ نفر از مردان مسلمان در جنگ اُحُد بود؛ مردانی که معادل یک دهم لشکر پیامبر (ص) بودند (بنگرید به: واقدی، **المغازی**، ۲۱۶؛ ابن‌سعد، **الطبقات**، ۲/۳۲). به طبع پس از پایان جنگ اُحُد و سپس محاصره و اخراج یهودیان بنی‌النضیر که در جنگ اُحُد به مسلمانان خیانت کردند، با بازگشت آرامش نسبی به فضای مدینه، نوبت به رسیدگی به فضای آشفته خانواده شهداء اُحُد فرارسید. سوره نساء با توصیه به حقوق یتیمان، سرپرستی مالی آنان، اعطاء سهم مالی ویژه به یتیم در ارث، تأکید بر استقلال مالی زنان در ارث و هم‌چنین توضیح چگونگی تقسیم

ارث آغاز شده است (بنگرید به: نساء/ ۱-۱۲). هم تاریخ‌گذاری سوره، هم سیاق آیات و هم سبب نزول‌های نقل شده نشان‌دهنده نزول این آیات برای سامان‌دهی وضعیت خانواده شهداء اُحد است. در میان احکام مربوط به یتیمان، در آیه ۳، جواز تعدد زوجات به شرط رعایت عدالت و حداکثر تا چهار همسر هم صادر شده، که تحلیل آن یکی از دشواری‌های مفسران معاصر است.

عبارت آغازین آیه توصیه به رعایت عدالت در حق یتیمان می‌کند. آیات مجاور هم از حقوق آنان سخن می‌گوید. برخی مفسران در مقام تفسیر این آیه به ارتباط جواز تعدد زوجات با این آیات و عبارات توجه نشان داده، و با تکیه بر سیاق، جواز ازدواج مجدد را ویژه ازدواج مردان مسلمان با دو سه گروه کرده‌اند: دختران یتیم در آستانه ازدواج، زنان بیوه دارای یتیم، یا دخترخوانده‌های یتیمی که این مردان خود از کودکی آنان را پرورش داده‌اند. براین‌پایه، فلسفه حکم تعدد زوجات را سامان‌دهی اوضاع یتیمان و مادران‌شان، خاصه با هدف جلوگیری از تجاوز به حقوق مالی یتیمان تلقی کرده‌اند (مدرسی، **من هدی القرآن**، ۲/ ۱۸-۲۱؛ صادقی تهرانی، **الفرقان**، ۶/ ۱۶۷-۱۶۴؛ ودود، **قرآن و زن**، ۱۷۵؛ بلاغی، **آلاء الرحمن**، ۲/ ۷-۸).

برخی دیگر با پذیرش همین توضیحات افزوده‌اند که پیامبر (ص) خود نیز برای تحقق همین هدف پس از جنگ اُحد با حفصه، ام‌سلمه و زینب بنت خُزیمه که هر سه شوهران‌شان به شهادت رسیده و خود بیوه شده بودند ازدواج نمود (دِیالِمه، **حکمت چند همسری...**، ۱۴۴-۱۴۶). این که ام‌سلمه و زینب هر دو چندین کودک یتیم داشتند مسلم است (بنگرید به: ابن سعد، **الطبقات**، ۸/ ۲۲۷).

لازم به یادآوری است که در فضای فرهنگی آن دوران اصل کسب روزی و نان‌آوری برای اهل خانه برعهده مردان بود. غیاب مرد از خانه، نه تنها به خلأ عاطفی زن و فرزندان می‌انجامید، که تأمین معاش آنان را با مشکلات جدی مواجه می‌کرد. خاصه، در وضعیت فقری که در سال‌های اولیه هجرت بر جامعه مدینه حاکم بود، یک چنین مشکلی به فقدان امنیت اجتماعی می‌انجامید. زندگی بی‌حضور مرد خانواده برای اهل آن تقریباً غیرقابل تحمل بود. فاجعه جنگ اُحد نیز یک‌دهم از سپاهیان اسلام را از میان برد و به یک‌باره تعداد زیادی زن و فرزند آواره و بی‌سرپرست برجا گذاشت. این بحران‌ها ترویج تعدد زوجات را ضروری می‌کرد. بااین‌همه، برای جلوگیری از ظلم به دیگر زنان و کاهش تبعات چندهمسری در فضای اجتماعی مدینه، اولاً جواز تعدد زوجات به چهار همسر محدود شد؛ ثانیاً، رعایت عدالت شرط شد؛ آن‌چنان‌که اگر مردی خود را قادر به مراعات عدالت ندید، ملزم به ازدواج با تنها یک همسر، یا اختیار کنیز شود تا حقوق‌شان تزاخمی با حقوق زن آزادش پیدا نکند (نساء/ ۳).

۲-۳) افشاء جَریانِ نفاق و چالش‌های داخلی مدینه

جَریانِ نفاق از آغازِ حضورِ پیامبر (ص) در مدینه فعالیت داشت (بقره/۱۳)؛ اما پس از شکستِ مسلمانان در جنگِ اُحُد، به‌عنوانِ یک جریانِ اجتماعیِ معترض به حکومتِ پیامبر (ص)، فعالیت‌های خود را علنی‌تر ساخت و درصددِ هم‌نواکردنِ بدنهٔ جامعه با خود برآمد. این به‌وضوح در آیاتِ نازل‌شده پس از جنگِ اُحُد هُوَیداء است که منافقانِ مسلمانانِ شکست‌خورده را سرزنش می‌کردند و می‌گفتند اگر آنان نیز هم‌چون ایشان از سپاهِ پیامبر خارج می‌شدند و به جنگِ اُحُد نمی‌رفتند، به کامِ مرگِ فُرونی می‌افتادند (آل‌عمران/۱۶۸).

حتی گروهی از رزمندگان نیز پس از شکست در جنگِ اُحُد، به حَقَّانیتِ پیامبر (ص) شک کردند (آل‌عمران/۱۵۴). بخش قابل‌توجهی از آیاتِ نازل‌شده پس از جنگِ اُحُد به پاسخ به منافقان و سُست‌ایمانانِ مدینه اختصاص یافته است (آل‌عمران/۱۵۲-۱۶۹). همین جَریانِ نفاق هنگامِ اخراجِ یهودیانِ بنی‌النضیر نیز به یهودیان قولِ حمایتِ نظامی و مقابله با پیامبر (ص) دادند (حشر/۱۱-۱۲)؛ چنان‌که در روایاتِ تفسیری و آراءِ مورخان، نام عبدالله بن اُبی و طرف‌دارانِ او در این واقعه نیز به میان آمده است (واقعی، المغازی، ۲۷۱-۲۸۵؛ طبری، جامع البیان، ۳۱/۲۸).

در آیاتِ سورة نساء نیز فعالیتِ جدیِ آنان در جامعهٔ مدینه عیان است. این منافقان مردم را نسبت به جهاد سُست و بی‌اعتقاد می‌کردند. ازهمین‌رو آیاتِ پرشماری در مَدَمَّتِ هراس از جهاد و هراسندگانِ دیگران از آن و سرزنشِ کسانی که به‌تلویحِ پیامبر (ص) را مسئولِ شکستِ جنگِ اُحُد می‌دانستند نازل شد (نساء/۶۶-۷۸). اینان از دیگرسو دل‌درگرو یهودیان داشتند؛ به‌حدی که در اختلافاتِ خود، به جای رجوع به پیامبر (ص)، به یهودیان رجوع می‌کردند (نساء/۶۰-۶۵).

بالا گرفتنِ اختلافاتِ اینان با پیامبر (ص) به این انجامید که در سورة نساء روی‌کردِ دوگانهٔ آنان آشکارا نقد شود: آن‌ها در جهاد سستی می‌کنند و اگر شکستِ مسلمانان را ببینند خوش‌حال می‌شوند که خود همراه با ایشان گرفتار نشدند؛ اما اگر مسلمانان به فتح و غنیمتی دست یابند، آرزو می‌کنند که ای کاش در جهاد بودند (نساء/۷۲-۷۳). همین اختلافات موجب شده است که در جنگِ بعد، غزوة بنی‌المصطلق، به بهانه‌ای با مهاجران درگیر شوند و عبدالله بن اُبی، آشکارا پیامبر (ص) و مسلمانانِ همراه او را به اخراج از مدینه تهدید نماید. همین نیز بالاخره سبب شد که مماشاتِ پیامبر (ص) در برابرِ آنان پایان یابد و تندترین آیات در افشاء رفتار و افکار آنان نازل شود (منافقون/۱-۱۱)؛ آن‌سان‌که حتی فرزند عبدالله بن اُبی از پیامبر (ص) برای کشتن او اذن بخواهد (ابن‌هشام، السیره

النبویه، ۲/۲۹۰-۲۹۳؛ طبری، التاريخ، ۲/۶۰۴-۶۱۰).

۳-۳) تحریک به جهاد و هجرت در آستانه جنگ‌های سرنوشت‌ساز

آیات ۷۱-۷۸ سوره نساء با شیوه‌های گوناگون درصدد تشویق مسلمانان به جهاد است. نخست آنان را به جهاد فراخوانده (آیه ۷۱)، سپس از فضیلت حتمی جهاد نزد پروردگار چه در پیروزی یا شهادت سخن گفته (آیه ۷۴)، بعد با یادآوری مظلومانی که در میان مشرکان در انتظار فرارسیدن یاری مسلمانان اند—عواطف انسانی آنان را برای جهاد تحریک کرده (آیه ۷۵)، بعد سپاه مشرکان را سپاه طاغوت و دوست‌داران شیطان نامیده، و کید شیطان را ضعیف خوانده است تا روحیه مسلمانان را تقویت کند (آیه ۷۶)، و درنهایت نیز به مذمت مسلمانانی پرداخته است که وقتی جهاد بر آنان واجب می‌شود چنان از سپاه دشمن هراسان می‌شوند و قدرت او را در حد خدا می‌انگارند که تقاضای تأخیر در جهاد می‌کنند تا نمیرند؛ درحالی که جزاء آخرت بهتر از این دنیای فانی است و ضمناً، اگر مرگ فرارسد آدمی را در برج‌های مستحکم نیز دربر می‌گیرد (آیات ۷۷-۷۸).

بررسی این آیات صرفاً در بستر سیاق، گواه نزول پیوسته آن‌ها در شرایطی است که مسلمانان از جنگ هراسیده، و در موقعیت ضعف قرار گرفته‌اند. بازخوانی این آیات با تکیه بر تاریخ‌گذاری سوره نساء بیانگر نزول این آیات پیش از بدر الموعود است. با تکیه بر آن که آیات ۱۰۱-۱۰۴ در محرم سال ۵ق و به مناسبت جنگ ذات‌الرقاع نازل شده (بنگرید به: سطور پیشین)، طبیعی است که آیات ۷۱-۷۸ حدود سه ماه قبل‌تر، و به مناسبت بدر الموعود و آماده‌شدن سپاه مسلمانان برای رویارویی دوباره با سپاه مکه نازل شده باشد. فزونی شهداء جنگ اُحد و دیگر پی‌آمدهای این جنگ از سویی، و تلاش ابوسفیان برای ترساندن مسلمانان از آمدن به بدر الموعود از سوی دیگر، سپاه اسلام را در موضع ضعف قرار می‌توانسته است بدهد. باین حال اتکاء مسلمانان به فرمان الهی در این آیات و حضور در بدر الموعود نه تنها ایشان را از جنگ و تلفات بازداشت، که اقتدار دوباره نیز به مسلمانان داد؛ آن‌سان که از درگیری با ابوسفیان واهمه نکنند و حتی با معکوس شدن شرایط و نیامدن سپاه ابوسفیان به محل جنگ، امکان فروش محصولات مسلمانان هم فراهم شود (بنگرید به: واقدی، المغازی، ۲۸۵-۲۹۱).

در آیات مربوط به بدر الموعود، مسلمانان مدینه موظف به اظهار شجاعت در جنگ و نمایش اقتدار شده‌اند. آیات مرتبط با جنگ ذات‌الرقاع نیز ایشان را به تقویت توان نظامی فرامی‌خواند. هم‌زمان با این دستورات، مسلمانان مکه نیز در همین سوره به جزم‌کردن عزم برای هجرت به مدینه دعوت می‌شوند. برپایه این آیات، یکی از وظائف حتمی مسلمانان مکه هجرت به مدینه است. هم‌سو به همین دستورات به هجرت، آیاتی متعددی در این سوره نیز مهاجران را می‌ستاید و وعده به گشایش مادی و جزاء اخروی می‌دهد.

در آیاتی مکی از قرآن، غفلت‌کنندگان از وظیفه هجرت سرزنش شده‌اند (عنکبوت/ ۱-۸، ۵۶-۶۰؛ حج/

۴۰-۳۸، ۶۰-۵۸). در آیات ۸۸-۱۰۰ سوره نساء علی‌رغم آن‌که مدت‌ها از هجرت مسلمانان به مدینه گذشته، دوباره بحث هجرت مطرح شده، و با قاطع‌ترین شکل ممکن تأکید شده است که به‌جز گروه‌های ناتوانی و کم‌توانی مثل زنان، کودکان و مردان درمانده دیگر مسلمانان موظف به هجرت اند. بعد هم سخت‌ترین عتاب‌های ممکن به مسلمانانی متوجه می‌شود که هجرت نکرده باشند.

مثلاً، به دیگر مسلمانان سفارش می‌شود که با آن‌ها رابطه ولایت برقرار نکنند، اگر گرفتار شدند خود را متعهد به یاری‌شان ندانند، اگر لازم شد برای حفظ پیمان با مشرکان ایشان را دست‌گیر هم بکنند، و البته، تنها در صورتی جان‌شان از بلایای احتمالی در امان بماند که مسلمانان با قبائل مشرک آنان هم‌پیمان باشند و بتوانند ایشان را با اسیری مشرک مبادله کنند. درنهایت نیز، کسانی را که بدون عذر موجه از مهاجرت سر باز زده باشند گرفتار جهنم می‌شناساند. از دیگر سو وعده پاداش به مهاجرانی داده می‌شود که در راه گرفتار دشواری می‌شوند و می‌میرند؛ امری که نشان‌دهنده سختی‌های فراوان هجرت است (بنگرید به: نساء/ ۸۸-۱۰۰).

پیش‌تر نیز بیان شد که با توجه به این آیات، نزول سوره نساء بعد از دوران صلح حدیبیه بی‌معنا است. اکنون با توجه به تاریخ‌گذاری سوره می‌توان این آیات را از نو فهمید. در آستانه جنگ احزاب، یهودیان و مشرکان یک سال با تمام توان در حال آماده‌شدن برای نبرد با مسلمانان بودند. در نقطه مقابل، مسلمانان مدینه هم یک‌دهم لشکر خود را در جنگ اُحُد از دست داده بودند. قوا و روحیه سپاه‌شان هم تضعیف شده بود. یهودیانی هم که در آغاز هجرت با پیامبر (ص) پیمان‌یاری در جنگ‌ها بسته بودند، با وقوع جنگ اُحُد، خیانت کرده بودند و به طبع در جنگ پیش‌رو هم قابل اعتماد نبودند. در نتیجه، در زمانی که رویارویی اسلام و کفر به نقطه سرنوشت ساز رسیده بوده، اضافه‌شدن تک‌تک افراد به سپاه اسلام حائز اهمیت و تعیین‌کننده بود.

از این‌رو هدف اصلی در آیات یادشده راهی کردن مردان مسلمان مکه به سوی مدینه برای حفظ اسلام است. بنابر روایات، پس از نزول آیه ۱۰۰ سوره نساء و دستور قاطع آن به لزوم هجرت مسلمانان بازمانده مکه به مدینه، عبدالرحمان بن عوف که خود یکی از مهاجران بود مسئولیت سفر به مکه و تلاوت آیات مربوط به هجرت برای مسلمانان آن دیار را برعهده گرفت. زمانی که او به مکه رفت و آیات یادشده را خواند، برخی مکیان، علی‌رغم کهولت سن‌شان، حجت را بر خود تمام دیدند و درصدد هجرت به مدینه برآمدند (بنگرید به: واحدی، اسباب النزول، ۱۸۰-۱۸۱).

بنابر دو روایت دیگر، برخی مسلمانان مکه نیز که پیش‌تر به مدینه هجرت کرده بودند، به این بهانه که تحمل آب و هوای مدینه را ندارند و بیمار شده‌اند، قصد بازگشت به مکه یا همان هجرت معکوس داشتند و آیه ۸۸ در

مذمت آنان نازل شد (واحدی، *اسباب النزول*، ۸۸). در نهایت از هر دو دسته اسباب نزول می‌توان به عمق دشواری شرایط نظامی در مدینه و ناامیدی مسلمانان و ضرورت حفظ مهاجران در مدینه و افزودن به شمار آنها دست یافت.

نتیجه

حداقل شش دسته قرائن در تاریخ‌گذاری سوره‌ها مهم است: روایات ترتیب نزول و فهرست‌های اجتهدی، روایات ذیل هر سوره که به زمان نزول آن اشاره دارد، آیات زمان‌داری که همگان در تاریخ نزول آنها اتفاق نظر دارند، سبب نزول‌هایی که متضمن زمان نزول آیه است، سوره‌های قبلی و بعدی که تاریخ نزول قطعی دارند، و گزارش‌های تاریخی در منابع متقدم و قابل اعتماد.

مضامین سوره نساء و دیگر قرائن یادشده گواه آن است که جایگاه این سوره در روایات ترتیب نزول و فهرست‌های اجتهدی نادرست است. زمان نزول این سوره قطعاً پیش از جنگ احزاب بوده است. چندین آیه زمان‌دار، روایات بیانگر زمان نزول سوره اند. اغلب روایات سبب نزول نیز بر نزول آن مدتی پس از جنگ اُحد و پیش از جنگ احزاب دلالت دارد. این شواهد با سیر روی داده‌های تاریخی این سال‌های مدینه نیز منطبق است.

با تکیه بر تاریخ نزول سوره حشر که برپایه برخی روایت‌ها قبل از سوره نساء فرود آمده، و سوره منافقون که گفته‌اند پس از آن نازل شده است، می‌توان به تاریخ دقیق‌تری برای نزول سوره نساء دست یافت. برپایه مجموع این قرائن، سوره نساء در یک بازه زمانی بیش‌تر از یک سال، تقریباً از جمادى الاولى سال ۴ق تا رجب سال ۵ق، نازل شده است. همه آیات زمان‌دار و روایات سبب نزول به همان ترتیب روی داده‌ها و حتی با رعایت فاصله زمانی میان آنها، در سوره جای گرفته‌اند. این نشان دهنده نزول پیوسته این سوره از آغاز تا پایان، و چینش آیات به همان ترتیب نزول آنها است.

با تکیه بر تاریخ‌گذاری این سوره می‌توان به خوانشی نو از مضامین چالش برانگیز آن نیز دست یافت. براین پایه سوره نساء مدتی پس از جنگ اُحد و اخراج یهودیان بنی‌النضیر آغاز شده، و با پیدایی آرامش نسبی در جامعه از تهدید نظامی، در آیات ۱-۱۴ از این سوره به حل چالش‌های خانواده شهداء جنگ اُحد توجه شده است. برای مواظبت بر حقوق یتیمان، به مردان مسلمان اجازه داده شده است که تا با قید جدی رعایت عدالت، حداکثر چهار هم‌سر از میان یتیمان یا مادران بیوه یتیم‌دار برگزینند تا کم‌بود امنیت، معیشت و نیازهای عاطفی خانواده شهداء جنگ اُحد تأمین شود.

سپس روند مقابله با منافقان به سرکردگی عبدالله بن ابی در این سوره پی گرفته می‌شود. خیانت آنان در جنگ

أُحْد آغاز شده بود. اکنون خاصّه در آیات ۶۰-۶۵ پاسخ به خیانت‌های ایشان ادامه پیدا می‌کند تا کوشش آنان برای دوقطبی‌سازی جامعه در هنگام حمله نظامی دشمن خنثی شود. این کوشش البته، بعد از نزولِ سوره نساء، در سوره منافقون هم استمرار پیدا می‌کند. باری، در آیات بعدی سوره نساء، آیه ۸۸ به بعد، مقارن با آغاز حرکت هم‌آهنگ یهودیان و مشرکان برای راه‌اندازی یک جنگ تمام‌عیار وجودی با مسلمانان، بار دیگر ضرورت هجرت در این سوره برجسته می‌شود و با قاطع‌ترین شکل ممکن همه مسلمانان مکه موظف به هجرت به مدینه می‌شوند؛ مگر گروهی که عذرشان مَوْجّه باشد. نیز در آیات ۹۷-۱۰۰ بر این تأکید می‌شود که اگر سرپیچی کنند، مجازات سخت دنیوی و اخروی دارند؛ چنان‌که گویی از دایره مسلمانی خارج شده‌اند.

در آیات ۷۱-۸۷، هم‌زمان با نزدیک شدن به ایام بدر الموعود که مشرکان قرار بر جنگ دوباره نهاده بودند، آیات سوره نساء نیز مسلمانان را به لحاظ فکری و روحی آماده مبارزه دوباره می‌کند. پس از آن، مسلمانان به جنگ دشوار ذات‌الرقاع اعزام می‌شوند. در این ایام از سویی دستور نماز خوف و برخی تاکتیک‌های جنگی صادر می‌شود و در آیات ۱۰۱-۱۰۲ سوره نساء جا می‌گیرد، از سوی دیگر نیز، آیات روحیه‌بخش به مسلمانان نازل می‌شود. پس از آن چند ماهی مدینه در آرامش قبل از طوفان جنگ احزاب است. در این دوران سوره‌های منافقون و نور نازل می‌شوند. سپس با وقوع جنگ احزاب هم سوره احزاب نازل می‌شود.

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- ابن ابی حاتم، عبدالرحمان بن محمد، **تفسیر القرآن العظیم**، به کوشش اسعد محمد طیب، ریاض، مکتبه نزار مصطفی الباز، ۱۴۱۹ق.
- ۳- ابن سعد، محمد، **الطبقات**، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، انتشارات فرهنگ و اندیشه، ۱۳۷۴ش.
- ۴- ابن عاشور محمد بن طاهر، **التحریر والتنویر**، بیروت، مؤسسه التاریخ.
- ۵- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب، **المحرر الوجیز**، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۲ق.
- ۶- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، **البدایة والنهاية**، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۷ق.
- ۷- ابن هشام، عبدالملک، **السيرة النبوية**، به کوشش مصطفی سقا، ابراهیم آبیاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت، دار المعرفة.
- ۸- ابوالفتح رازی، حسین بن علی، **روض الجنان**، به کوشش محمد جعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ق.
- ۹- بازرگان، مهدی، **سیر تحول قرآن**، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵ش.

- ۱۰- بلاغی، محمدجواد، **آلاء الرحمن**، قم، بنیاد بعثت، ۱۴۲۰ق.
- ۱۱- بیضاوی، عبدالله بن عمر، **التفسیر**، به کوشش محمد عبدالرحمان مرعشلی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ق.
- ۱۲- ثعلبی، احمد بن ابراهیم، **الکشف والبيان**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.
- ۱۳- جابری، عابد، **فهم القرآن الکریم**، بیروت، مرکز دراسات الوحدة العربیة، ۲۰۱۰ق.
- ۱۴- جان‌نثاری، سعیده، **تبارشناسی، اعتبارسنجی و مبنایابی فهرست‌های نقلی ترتیب نزول قرآن کریم**، رساله دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اصفهان، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۱۴۰۳ش.
- ۱۵- دروزه، محمدعزت، **التفسیر الحديث**، قاهره، دار احیاء الكتب العربیة، ۱۳۸۳ش.
- ۱۶- دیالمه، نیکو، «**حکمت چندهمسری در حیات رسول خدا**»، **تاریخ و فرهنگ تمدن اسلامی**، شماره ۱، ۱۳۸۹ش.
- ۱۷- زرکلی، خیرالدین، **الأعلام**، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۹م.
- ۱۸- زمخشری، محمود بن عمر، **الکشاف**، بیروت، دار الكتاب العربی، ۱۴۰۷ق.
- ۱۹- سیوطی، عبدالرحمان بن ابی بکر، **الدر المنثور**، قم، کتابخانه مرعشی، ۱۴۰۴ق.
- ۲۰- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، **مفاتیح الاسرار**، به کوشش پرویز اذکانی، تهران، مرکز انتشار نسخ خطی، ۱۳۶۸ش.
- ۲۱- حداد، ابوبکر بن علی، **التفسیر** [انتشار یافته به خطا با نام **التفسیر الكبير** طبرانی]، به کوشش هشام بن عبدالکریم بدرانی، ایزد، دار الكتاب الثقافی، ۲۰۰۸ق.
- ۲۲- طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان**، به کوشش محمدجواد بلاغی، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
- ۲۳- طبری، محمد بن جریر، **جامع البیان**، بیروت، دار المعرفة، ۱۴۱۲ق.
- ۲۴- طبری، محمد بن جریر، **التاریخ**، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث، ۱۳۸۷ق.
- ۲۵- طیالسی، سلیمان بن داوود، **المسند**، به کوشش محمد بن عبدالمحسن ترکی، قاهره، دار هجر، ۱۴۱۹ق/۱۹۹۹م.
- ۲۶- شیخ طوسی، محمد بن حسن، **التبیان**، به کوشش احمد حبیب قصیر عاملی، نجف، مطبعة النعمان، ۱۳۸۳ق/۱۹۶۴م.
- ۲۷- عک، خالد بن عبدالرحمان، **تسهيل الوصول إلى معرفة أسباب النزول**، بیروت، دار المعرفة، ۱۴۲۴ق.
- ۲۸- عبده، محمد ورشیدرضا، محمد، **المنار**، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۹۰م.
- ۲۹- غازی، عنایت، **اسباب النزول القرآنی**، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۱ق.
- ۳۰- فخرالدین رازی، محمد بن عمر، **مفاتیح الغیب**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
- ۳۱- قرطبی، محمد بن احمد، **الجامع لاحکام القرآن**، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۴ش.
- ۳۲- کلباسی زهرا، **نظریه نزول پیوسته آیات در سوره های قرآن کریم**، رساله دکتری علوم قرآن و حدیث، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۷ش.
- ۳۳- کلباسی، زهرا و احمدنژاد، امیر، «بازخوانی انتقادی روایات ترتیب نزول: مطالعه موردی سه سوره منافقون، نور و احزاب».

کتاب قیم، شماره ۲۰، ۱۳۹۸ ش.

- ۳۴- ماتریدی، محمد بن محمد، **تأویلات أهل السنة**، به کوشش مجدی باسلوم، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۶ ق.
- ۳۵- مدرسی، سید محمد تقی، **من هدی القرآن**، تهران، دار محبی الحسین، ۱۴۱۹ ق.
- ۳۶- مراغی، احمد مصطفی، **التفسیر**، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ۳۷- مغنیه، محمد جواد، **التفسیر الکاشف**، تهران، اسلامیه، ۱۴۲۴ ق.
- ۳۸- مقاتل بن سلیمان، **التفسیر**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۳ ق.
- ۳۹- مقریزی، احمد بن علی، **إمتاع الأسماع**، به کوشش محمد عبدالحمید نمیزی، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۰ ق.
- ۴۰- نکونام، جعفر، **درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن**، تهران، نشر هستی نما، ۱۳۸۰ ش.
- ۴۱- واحدی نیشابوری، علی بن احمد، **اسباب النزول**، به کوشش کمال بسیونی زغلول، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۱ ق.
- ۴۲- واقدی، محمد بن عمر، **المغازی**، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹ ش.
- ۴۳- ودود، آمنه، **قرآن و زن: بازخوانی و تفسیر متن مقدس از نگاه یک زن**، ترجمه فردوس آفاگل زاده، آتنا بهادری و کاوس روحی، تهران، علمی، ۱۳۹۴ ش.
- ۴۴- یعقوبی، احمد بن اسحاق، **التاریخ**، بیروت، دار صادر.